
BIBΛIOKPIΣIEΣ

Anaximandre, Fragments et Témoignages. Texte grec, Traduction, Introduction et Commentaire par *Marcel Conche* [Presses Universitaires de France], Paris 1991, σελ. 252.

Ὁ Ἀναξίμανδρος ὑπῆρξε ὁ πρῶτος φιλόσοφος καὶ συγγραφεὺς καὶ πρῶτος πεζογράφος τῆς ἐλληνικῆς γραμματείας. Γεννημένος τὸ 610 π.Χ. περίπου στὴ Μίλητο, ἔζησε μέχρι τὸ 545 π.Χ. περίπου καὶ μεγαλοῦργησε πολλαπλᾶ. Δίχως αὐτὸν δὲν θὰ εἶχε ὑπάρξει οὔτε ὁ ἐφέσιος Ἡράκλειτος οὔτε ὁ ἐλεάτης Παρμενίδης. Τὸ ἔργο τοῦ Ἀναξίμανδρου ἢ καὶ ὁ βίος του εἶναι τὸ θέμα τοῦ πρόσφατου βιβλίου τοῦ Marcel Conche.

Τὸ βιβλίο αὐτὸ ἀξίζει νὰ ἐπισημανθεῖ ὄχι μόνο γιὰ τὸ σπουδαῖο θέμα του, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἀκρίβεια τῶν ἐννοιακῶν διακρίσεων καὶ τῶν ἀντίστοιχων ἐκφράσεων, γιὰ τὴν εὐστοχία τῶν ἐρμηνειῶν καὶ τὴν ἐμβριθεῖα τῶν σχολίων, γιὰ τὸ καίριο φιλοσοφικὸ νόημα καθενὸς ἀπὸ τὰ κεφάλαια τοῦ κύριου μέρους του. Ἀμελητέο εἶναι τὸ μόνο ἐλάττωμά του ἴσως, κάποιες ἐπαναλήψεις, ἀποφευκτέες μᾶλλον, ἀλλὰ συγγνωστὲς ὡς ἐξυπηρετικὲς τῆς σαφήνειας.

Ἡ ἀρχαιομάθεια τοῦ γάλλου συγγραφέα καὶ ἡ ἄλλη εὐρυμάθειά του συνεργάζονται γόνιμα στὸν πρόλογο ἤδη τοῦ βιβλίου (σ. 5-11), ὅπου μεταξὺ ἄλλων καὶ βεβαιώνεται ὅτι ἡ φιλοσοφία γεννήθηκε στὴν Ἰωνία μὲ τὸν Θαλῆ καὶ τὸν Ἀναξίμανδρο καὶ δὲν εἰσομίσθηκε ἀπὸ ξένη χώρα στὴν Ἑλλάδα.

Ἀκολουθοῦν τὸν πρόλογο σελίδες ὀκτώ (12-19) βιβλιογραφίας καὶ βιβλιογραφικῶν βραχυγραφιῶν, καὶ ὕστερα πίνακας χωρίων μὲ σημείωση τῶν ἀριθμῶν τους σὲ ἄλλες ἐκδόσεις ἀποσπασμάτων προσωπικῶν (σ. 20-21).

Ἡ Εἰσαγωγή τοῦ βιβλίου (σ. 23-54), μὲ ὑπότιτλο «Τὸ περιβάλλον, ἡ στιγμή, τὸ ἔργο», ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο μέρη. Τὸ πρῶτο μέρος (σ. 23-27) εἶναι παράθεση χωρίων γιὰ τὸν Ἀναξίμανδρο, στὸ πρωτότυπο καὶ σὲ πολὺ ἐπιτυχημένη μετάφραση, καὶ συγκεκριμένα δύο τοῦ Διογένη Λαέρτιου, καὶ ἀνὰ ἓνα τῆς Σούδας καὶ τῶν Ἰππολύτου, Ἀγαθημέρου, Στράβωνος, Αἰλιανοῦ, Εὐσεβίου, Πλινίου, Κικέρωνος, Θεμιστίου. Ἐκφραστικοὶ τῶν περιεχομένων τοῦ δευτέρου μέρους εἶναι οἱ τίτλοι τῶν συστατικῶν του παραγράφων: 1. Ἡ Μίλητος. 2. Ἡ ἐποχὴ. 3. Ὁ γνῶμων. 4. Ὁ Ἀναξίμανδρος στὴ Σπάρτη. 5. Ὁ γεωγραφικὸς χάρτης. 6. Τὸ βιβλίο. 7. Οἱ πηγές. Στὶς δύο πρῶτες παραγράφους παρουσιάζονται μὲ γλαφυρότητα ἢ περιοχὴ καὶ ἡ ἐποχὴ τῆς ζωῆς τοῦ Ἀναξίμανδρου, καθὼς καὶ εἰδικὲς περιστάσεις καὶ φάσεις τῆς πέραν καὶ ἀπὸ τὰ ὄρια τῆς γενέτειράς του, ἐνῶ στὶς παραγράφους τρίτη ἕως πέμπτη περιγράφονται ἢ ἐξιστοροῦνται παραστατικώτατα οἱ ἐπιστημονικὲς ἐπιτεύξεις του, καὶ ἰδιαίτερα ἡ ἐγκατάσταση τοῦ «γνώμονος» στὴν Σπάρτη καὶ ἡ πρόγνωση τοῦ ἐκεῖ σεισμοῦ, ἀλλὰ καὶ ἡ σύνταξη

χάρτη γεωγραφικού τῆς Οἰκουμένης. Στὴν ἕκτη παράγραφο διερευνᾶται ὁ τρόπος τῆς γραφῆς τοῦ «βιβλίου» τοῦ Ἀναξιμάνδρου, δηλαδή τοῦ πρώτου φιλοσοφικοῦ συγγράμματος, καὶ ὄχι μόνο στὴν Ἑλλάδα πρώτου, καὶ ἀναλύεται καὶ προβάλ- λεται ἡ ἀρθρωση τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου, ὡς προϋπόθεση γιὰ τὴ δυνατότητα νὰ ὑπάρξει ἐννοιακὰ συγκροτημένη φιλοσοφία, μάλιστα καὶ χαρακτηρίζεται ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα ὡς ἡ γλῶσσα τῆς φιλοσοφίας (σ. 50). Ἡ ἔβδομη, καὶ φιλολογικώτατη, παράγραφος περιέχει ἔκθεση πλούσια τῶν δοξογραφικῶν προ- πάντων πηγῶν, ὅσες ἐνέχουν εἰδήσεις εἴτε κρίσεις γιὰ τὸν βίο καὶ τὴν προσωπι- κότητα καὶ τὸ ἔργο τοῦ Ἀναξιμάνδρου, καὶ σύντομο σχολιασμό τους μὲ κριτικώτατη κατάδειξη τῆς ἱστορικῆς ἀλληλουχίας τους καὶ ἀποτίμηση τοῦ βαθμοῦ τῆς ἀξιοπιστίας τους.

Τὸ κύριο μέρος τοῦ βιβλίου ἀπαρτίζεται ἀπὸ δέκα πολυσέλιδα κεφάλαια. Ἰδοὺ οἱ τίτλοι τους: I Ἡ ἀρχή, II Τὸ ἀπειρον, III Ἡ φύσις, IV Ὁ,τι δὲν εἶναι τὸ ἀπειρον, V Οἱ ἀναρίθμητοι κόσμοι, VI Οἱ λόγοι ἀποδοχῆς τοῦ ἀπειρου, VII Ἡ αἰώνια κίνησις καὶ ἡ ἀπόκρισις, VIII Ὁ λόγος τοῦ Ἀναξιμάνδρου, IX Ὁ κόσμος, X Ὁ ἄνθρωπος.

Στὸ κεφάλαιο I (σ. 55-62) ἐρμηνεύονται μὲ φιλολογικὴ μέθοδο καὶ ἀπὸ σκοπιὰ φιλοσοφικὴ χωρὶα ἔργων τοῦ Σιμπλικίου, τοῦ Ἀριστοτέλους, τοῦ Ἀετίου καὶ ἄλλων. Ἀπὸ τὴν ἐρμηνεῖα τους συνάγεται ὅτι ἡ λέξη «ἀρχή» στὸ κείμενο τοῦ Ἀναξιμάνδρου χρησιμεύει ὡς τεχνικός ὄρος τῆς φιλοσοφίας καὶ σημαίνει ἄρα ὄχι ἀπλῶς ἑναρξη, ἀλλὰ πηγή προελεύσεως τῶν πάντων, ὥστε κάτι οὔτε χρονικό, ἀφοῦ δὲν ὑπόκειται σὲ παρέλευση, οὔτε ὅμως ἄχρονο, ἀφοῦ εἶναι πηγή ζωῆς. Στὸ ἴδιο κεφάλαιο διευκρινίζονται διάφορες ιδιότητες καὶ ἀπόψεις τῆς ἀναξιμάνδρειας «ἀρχῆς», καθὼς γνώμες τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ ἀρχαίων δοξογράφων σχολιάζονται συνδυαστικὰ πρὸς τὴν ἔννοια τοῦ «ἀπειρου», πρωτό- χρηστη ἀπὸ τὸν Ἀναξιμάνδρο.

Στὸ κεφάλαιο II (σ. 63-77), μὲ εἰσδυτικὴ ἐρμηνεῖα χωρίων ἀρχαίων συγγραφέων, ἀλλὰ καὶ μὲ ἀναφορὰ σὲ μονογραφίες καὶ συγγράμματα νεωτέρων συγγραφέων, παρουσιάζονται κριτικώτατα διάφορες ιδιότητες εἴτε ἀπόψεις τοῦ ἀναξιμάνδρειου «ἀπειρου», καὶ ἰδιαίτερα οἱ δύο σπουδαιότερες: ἡ ἀπεριοριστία του σὲ μέγεθος, δηλαδή σὲ ἔκταση καὶ σὲ διάρκεια, ἡ ἀνυπαρξία ὁρίων του ἄρα καὶ στὸ διάστημα καὶ στὸ χρόνο, ἢ καὶ ἡ σύνδρομη πρὸς τὴ δημιουργικὴ τῶν ὄντων δράση του διάνοιξη τοῦ διαστήματος καὶ τοῦ χρόνου· ἀλλὰ καὶ ἡ ποιοτικὴ ἀκαθοριστία του, ὡς ἀνεξαντλησία του σὲ ποιοτικὸ προσδιορισμὸ τῶν ὄντων.

Στὸ κεφάλαιο III (σ. 78-86) ἐκφράζεται ὡς πιθανὴ ἡ γνώμη, ὅτι ἡ λέξη «φύσις», ἂν καὶ δὲν βρίσκεται σὲ διασωσμένο κείμενο φιλοσοφικό, προγενέστερο τοῦ Ἡρακλείτειου, εἶχε ὅμως χρησιμοποιοθεῖ ἀπὸ τοὺς πρώτους φιλοσόφους, ἴσως ἤδη ἀπὸ τὸν Θαλῆ, γιὰ νὰ δηλωθεῖ μὲ αὐτὴν, σὲ καθολικὴ του σύλληψη, τὸ ἀντικείμενο τῆς καινούριας γνωσιακῆς λειτουργίας, τῆς ἐπιτελούμενης ἤδη μὲ τὸν λογικὸ στοχασμὸ καὶ στραμμένης πρὸς τὰ φαινόμενα τοῦ κόσμου στὴν καθαρὴ παρουσία τους, δίχως δηλαδή σχέση τους μὲ ὑπερφυσικὲς δυνάμεις, ὅτι ἄρα ἡ λέξη «φύσις» ὡς ὄρος τῆς φιλοσοφίας ὑποδηλώνει τὴ μετάβαση τοῦ ἀνθρώπινου

πνεύματος από τὸν Μύθο στὸν Λόγο. Ἐκκολουθεῖ ἀπόδειξη ὅτι ἡ προσδοκῆμένη στὴ λέξη «φύσις» τότε σημασία ἦταν ὄχι οὐσία, ὅπως ἡ σημασία τῆς συχρὰ στὸν Πλάτωνα π.χ., ἀλλὰ γένεση ἢ καὶ γέννηση. Καὶ ὕστερα ἐπακολουθεῖ ἐρμηνεία τῶν ἐπιθέτων «ἀθάνατος», «ἀγήρω», «ἀίδιος», στὴ χρήση τους πρὸς χαρακτηρισμὸ τῆς «φύσεως». Παρεκβατικά, στὴ συνάρτηση αὐτῆ, ἐξαίρεται ἡ συζυγία ζωῆς καὶ θανάτου, ὡς συνυφασμένων μὲ κάθε ὄν: ἀγέννητη καὶ ἀθάνατη ἢ «φύσις», μὲ τὴ γέννηση τοῦ ὄντος χορηγεῖ τὴ ζωὴ, μὲ τὸν θάνατο ἀπλῶς ἀποσύρει ὅ,τι ἔχει ἢ ἴδια χορηγήσει· ὥστε ὁ θάνατος νὰ προβάλλει ὡς ἔργο ἐπανορθωτικῆς δικαιοσύνης, καὶ ἡ μὴ ἀποδοχὴ του νὰ φαίνεται «ὑβρις», ὡς θέληση τοῦ ἀνθρώπου, ἀπὸ τὰ δύο ἀχώριστα νὰ κρατήσῃ τὸ ἓνα μόνον, τὴ ζωὴ.

Στὸ κεφάλαιο IV (σ. 87-99) τὸ ἀναξιμάνδρειο «ἄπειρον» περιγράφεται ἀρνητικά. Σὲ τρία ὑπο-κεφάλαια, ὅπου διεξοδικὰ σχολιάζονται χωρὶα ἔργων τοῦ Ἀριστοτέλους προπάντων καὶ τοῦ Σιμπλικίου, ἐξηγεῖται πῶς τὸ «ἄπειρον» τοῦ Ἀναξιμάνδρου δὲν εἶναι οὔτε «ὑλὴ» οὔτε «μεταξύ» οὔτε «μίγμα», καθὼς καὶ πῶς διαφέρει ἀπὸ τὴν «τῶν ὁμοιομερῶν ἀπειρίαν» τοῦ Ἀναξαγόρα. Τὸ κεφάλαιο αὐτὸ περιέχει καίριες ἐννοιακὲς διακρίσεις, ὑποστηριγμένες καὶ ἀπὸ ἱστορικὲς ἐπιστημάνσεις, ὅπως τῆς εἰσφορᾶς ἰδιαίτερα τοῦ Παρμενίδη στὴ φιλοσοφία, νεώτερου τοῦ Ἀναξιμάνδρου καὶ ἀρχαιότερου τοῦ Ἀναξαγόρα.

Στὸ κεφάλαιο V (σ. 100-126), πλούσιο κατ' ἐξοχὴν σὲ χωρὶα ἔργων ἀρχαίων συγγραφέων, καὶ μὲ σχολιασμὸ ἰδιαίτερα χωρίων ἔργου τοῦ Σιμπλικίου, παρουσιάζεται ἡ θεωρία τοῦ Ἀναξιμάνδρου (ἢ καὶ βάση τῆς θεωρίας ὕστερα τῶν ἀτομικῶν φιλοσόφων καὶ τῆς θεωρίας ἀργότερα τῶν Ἐπικουρείων), ὅτι συνυπάρχουν στὸ ἀπέραντο διάστημα κόσμοι ἀναρίθμητοι, ὅτι ἄλλοι ἀπὸ αὐτοὺς γεννιῶνται, ἄλλοι πεθαίνουν, ὅτι ὁμοῦ δὲν παύουν στὸ σύνολό τους νὰ εἶναι ἀναρίθμητοι. Σὲ δύο ὑπο-κεφάλαια ἐπιχειρεῖται ἀντίκρουση τῆς γνώμης, ὅτι κατ' Ἀναξιμάνδρον δὲν συνυπάρχουν πολλοὶ κόσμοι, ἀλλὰ ἓνας μόνον κόσμος ὑπάρχει κάθε φορὰ καὶ ὕστερα ἀπὸ τὴν καταστροφή του δημιουργεῖται ἄλλος κόσμος, καὶ αὐτὸ συμβαίνει ἑσσεῖ. Εἶναι ἡ γνώμη τοῦ Eduard Zeller ἀπὸ τὸν περασμένο αἰῶνα, καὶ τοῦ F. M. Cornford ἀπὸ τὸ 1934, καὶ χαρακτηρίζεται ὡς προερχόμενη ἀπὸ τὴν πρόληψη τοῦ ἐμπειρισμοῦ. Ἀντίθετα, ἡ παραδοχὴ τῆς συνυπαρξίας ἀναρίθμητων κόσμων χαρακτηρίζεται ὡς ὑπαγορευμένη κατὰ λογικὴ συνέπεια τῆς ἀφετηριακῆς θεωρίας τοῦ Ἀναξιμάνδρου γιὰ τὸ «ἄπειρον».

Στὸ κεφάλαιο VI (σ. 127-135) ἐξηγεῖται, γιὰτὶ μόνον τὸ «ἄπειρον» προσφέρεται ὡς «ἀρχὴ» τῶν πάντων. Οἱ ἐξηγήσεις ἀναπτύσσονται σὲ δύο ὑπο-κεφάλαια: «Τὸ ἄπειρον, ἀρχὴ καθολικῆ», «Τὸ ἄπειρον, ἀρχὴ αἰώνια». Τὸ πρῶτο ὑπο-κεφάλαιο ἀρχίζει μὲ παράθεση ἐκφραστικώτατου χωρίου ἔργου τοῦ Ἀετίου: «Ἀναξιμάνδρος φησὶ τῶν ὄντων ἀρχὴν εἶναι τὸ ἄπειρον· ἐκ γὰρ τούτου πάντα γίνεσθαι καὶ εἰς τοῦτο πάντα φθειρεσθαι». Μὲ σχολιασμὸ τοῦ χωρίου αὐτοῦ ἐκτενέστατο δείχνεται ἡ ριζικὴ διαφορὰ τοῦ «ἀπείρου» ἀπὸ τὰ ὄντα, καθὼς τὸ «ἄπειρον» εἶναι «ἀρχὴ», χορηγικὴ τοῦ εἶναι στὰ ὄντα, χωρὶς προέλευση καὶ δίχως ὄρια τὸ ἴδιο, ἐνῶ τὰ ὄντα εἶναι πάντοτε περιχλεισμένα σὲ ὄρια· ὥστε καὶ ἀποδείχεται ἡ ὑπόθεση τοῦ «ἀπείρου» ὡς ἡ μόνη πρόσφορη ἐξήγηση γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῶν ὄντων, καὶ ἡ μόνη δίχως ἀνάγκη γιὰ περαιτέρω ἐξήγηση. Τὸ δεύτερο

υπο-κεφάλαιο *ένεχει* αντιπαράθεση πρὸς τὴν ἀριστοτέλεια ἐξήγηση τῆς «ἀνεξάντλητης συνέχειας τῶν γενέσεων» καὶ διεξοδικὴ ἐξήγηση, πῶς ἡ ἀναξιμάνδρεια ὑπόθεση τοῦ «ἀπείρου» ὡς αἰώνιου ἐπιβάλλεται κατὰ λογικὴν ἀναγκαιότητα γιὰ τὴ στήριξη τῆς δυνατότητας πρὸς ἀδιάλειπτη συνέχεια τῶν γενέσεων: ἐφόσον οἱ κόσμοι εἶναι θνητοί, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ γεννηθεῖ καινούργιος κόσμος ἀπὸ τὸν σβησμένο ἤδη προγενέστερο καὶ τὸν ἐξάντλημένο ἄρα δημιουργικὸ δυναμισμὸ τοῦ ὥστε μόνη πηγὴ χορηγικὴ τοῦ εἶναι σὲ καινούργιους κόσμους εἶναι τὸ «ἄπειρον», ὡς πηγὴ δημιουργίας ἀνεξάντλητη, δίχως ἔναρξη καὶ δίχως λήξη.

Στὸ κεφάλαιο VII (σ. 136-156), μὲ ἀναφορὰ σὲ χωρία ἔργων τοῦ Σιμπλικίου προπάντων, προβάλλεται ὡς τρόπος δημιουργίας τῶν κόσμων κατὰ Ἄναξιμανδρον ὁ χωρισμὸς τῶν «ἐναντιῶν», ἡ λεγόμενη «ἀπόκρισις», ἀπὸ τὴν «ἄπειρον φύσιν», ἀποτέλεσμα τῆς «αἰδίου κινήσεως» τῆς. Καὶ πρὸς ἀποσαφήνιση τῆς δημιουργικῆς τῶν κόσμων «αἰδίου κινήσεως» τῆς «ἀπείρου φύσεως» ἀντιπαρβάλλονται δύο ἐρμηνεῖες τῆς, ἡ μίᾳ μηχανιστικῆ, ἡ ἄλλῃ βιολογιστικῆ. Ἄκολουθοῦν ἐμβριθέστατες ἀναλύσεις τῶν ἐννοιῶν «ἀπόκρισις», «ἔκκρισις», «κίνησις αἰδίου», «ἐναντία», «γόνιμον θερμοῦ καὶ ψυχροῦ», ὡς ὑπαρκτῶν ἤδη στὸ ἔργο τοῦ Ἄναξιμάνδρου, πρὶν καταστοῦν ἐννοίες βασικῆς τῆς κοσμολογίας μεταγενεστέρων τοῦ φιλοσόφου.

Στὸ κεφάλαιο VIII (σ. 157-190) σχολιάζεται πολλαπλᾶ τὸ διασωσμένο περιήγητο χωρίο ἔργου τοῦ Ἄναξιμάνδρου: «ἐξ ὧν δὲ ἡ γένεσις ἐστὶ τοῖς οὔσι, καὶ τὴν φθορὰν εἰς ταῦτα γίνεσθαι κατὰ τὸ χρεῶν διδόναι γὰρ αὐτὰ δίκην καὶ τίσιν ἀλλήλοις τῆς ἀδικίας κατὰ τὴν τοῦ χρόνου τάξιν». Μετὰ προεισαγωγικῆς ἐξηγήσεως γιὰ τὴν ἐννοια τοῦ κόσμου κατ' Ἄναξιμανδρον καὶ ὕστερα κατὰ Πυθαγόραν, σχολιάζονται ἡ πρώτη φράση τοῦ χωρίου σὲ δέκα τρεῖς σελίδες (161-173) καὶ ἡ δευτέρη φράση του σὲ δέκα ἐπτά σελίδες (174-190). Μὲ κριτικὴ ἀναφορὰ σὲ γινῶμες νεωτέρων συγγραφέων καὶ μὲ ποικίλα εὐστοχα ἐπιχειρήματα ὑποστηρίζεται, ὅτι ἡ πρώτη φράση τοῦ χωρίου προέρχεται ὀλόκληρη ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Ἄναξιμάνδρου, ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ τὴ λέξη «φθορά», παρεμβλημένη ἀντὶ «ὄλεθρος», καὶ ὕστερα ἐξηγεῖται καὶ δικαιολογεῖται ὁ πληθυντικὸς «ἐξ ὧν ... εἰς ταῦτα»: παρουσιάζεται ἡ ἀρχαῖκὴ σημασία τοῦ εἶναι καὶ ἡ σχέση του πρὸς τὰ ὄντα, παραβάλλεται ὁ «κόσμος» τοῦ Ἄναξιμάνδρου πρὸς τὸν «κόσμον» τοῦ Ἡρακλείτου, ἐρμηνεύεται ἡ ἔκφραση «κατὰ τὸ χρεῶν». Μὲ παρόμοιο τρόπο ὑποστηρίζεται, ὅτι καὶ ἡ δευτέρη φράση τοῦ χωρίου προέρχεται ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Ἄναξιμάνδρου ὀλόκληρη, δηλαδὴ καὶ ἡ ἔκφραση «κατὰ τὴν τοῦ χρόνου τάξιν», ἐρμηνεύεται ἡ λέξη «τάξις» ὡς καθορισμὸς καὶ ὄχι ὡς τάξη, καὶ ἀναπτύσσεται σὲ χωριστὸ ὑπο-κεφάλαιο τὸ προκείμενο φιλοσοφικὸ θεώρημα, χαρακτηρισμένο ὡς δικαιολόγησι τοῦ θανάτου: ἐμφανίζεται ὁ θάνατος ὡς οἰονεὶ τίμημα γιὰ τὴ ζωὴ, κατὰ μεταφορὰ θέματος ποιητικοῦ στὸν φιλοσοφικὸ Λόγο.

Στὸ κεφάλαιο IX (σ. 191-226) συζητεῖται ἡ εὐλογία ὑπόθεσις ὅτι ἡ λέξη «κόσμος» εἶναι καὶ στὴν ἔκφρασι τῆς τοῦ Ἄναξιμάνδρου πρόσφορη νὰ ἐκφράσει ὄχι ἀπλῶς τὸν ἐπουράνιον κόσμον, ἀλλὰ ἐπίσης κάτι εὐρύτερο, περιεκτικὸ δηλαδὴ καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ οὐρανοῦ. Στὸ πρῶτο ὑπο-κεφάλαιο ἔχουν παρατεθεῖ, καὶ μὲ ὀρθὴ μετάφραση καὶ μὲ σημειώσεις, χωρία ἔργων τῶν Ἀριστοτέλους, Ἀλεξάν-

δρου του Ἀφροδισιέως, Ἴππολύτου, Ἀετίου, Σιμπλικίου, Πλινίου, Σενέκα, Θέωνος του Συμωναίου καὶ ἄλλων. Στὸ δεύτερο ὑπο-κεφάλαιο περιγράφονται οἱ κατ' Ἀναξίμανδρον διαδοχικὲς φάσεις τῆς κοσμογονίας: ὁ ἀπὸ τὸ «ἄπειρον» ἀποχωρισμὸς ἢ «ἔκκρισις» τοῦ «γονίμου» ἢ μὲ τὴν ἐνέργεια τοῦ «γονίμου» παραγωγή τῶν δύο ἐναντίων «ψυχροῦ καὶ θερμοῦ» ἢ πρώτη συγκρότηση τοῦ «κόσμου» ἀπὸ τὰ δύο «ἐναντία» μὲ τὸ «ψυχρόν» στὸ ἐσωτερικὸ του ὑπὸ μορφή «πρώτης ὑγρασίας», περιβαλλόμενο ἀπὸ τὸ «θερμόν» ὑπὸ μορφή «φλόγινης σφαίρας» ἢ διαμόρφωση τῆς Γῆς μὲ βαθμιαία μετάπλαση τῆς «πρώτης ὑγρασίας» ὑπὸ τὴν ἐπενέργεια τοῦ «θερμοῦ», ὥστε νὰ συσταθοῦν γῆ καὶ θάλασσα καὶ ἀέρας· ἡ δημιουργία τοῦ ἡλίου, τῆς σελήνης καὶ τῶν ἀστέρων ἀπὸ τὴ διάσπαση τῆς «φλόγινης σφαίρας» ὑπὸ τὴν πίεση τοῦ διογκούμενου ἀέρα· ἡ πρόκυψη τῶν ἀστρονομικῶν ἢ καὶ τῶν μετεωρολογικῶν φαινομένων. Στὸ ἴδιο ὑπο-κεφάλαιο περιγράφεται καὶ ἡ ἀδήριτη σὲ μακρυνὸ ἔστω χρόνο καταστροφή τοῦ συγκεκριμένου «κόσμου». Στὸ τρίτο ὑπο-κεφάλαιο παρουσιάζεται διεξοδικὰ ἡ ἀστρονομία τοῦ Ἀναξίμανδρου, καὶ μεταξὺ ἄλλων τὰ συγκριτικὰ μεγέθη καὶ οἱ ἀμοιβαῖες θέσεις τοῦ ἡλίου, τῆς σελήνης, τῶν πλανητῶν καὶ τοῦ γαλαξία. Στὸ τέταρτο ὑπο-κεφάλαιο ἐξηγεῖται ἢ κατ' Ἀναξίμανδρον θέση τῆς Γῆς στὸ κέντρο τοῦ «κόσμου» («μέσην τε τὴν γῆν κείσθαι, κέντρον τάξιν ἐπέχουσας»), καθὼς καὶ τὸ σχῆμα τῆς ὡς κυλίνδρου μὲ πλάτος τριπλάσιο τοῦ ὕψους. Στὸ πέμπτο ὑπο-κεφάλαιο περιγράφεται ἢ κατ' Ἀναξίμανδρον γένεση τῶν ζώων καὶ τῶν διαφορῶν εἰδῶν τους· ὑποστηρίζεται ὅτι ἡ γένεση τῶν πρώτων ζώων ἔχει συντελεσθεῖ στὸ ὑδάτινο περιβάλλον ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ δυναμισμού τοῦ ἀδιαφόριστου ἀκόμη «θερμοῦ», καὶ ὅτι ἔπειτα μὲ προσαρμογὴ στὸ ἀτμοσφαιρικὸ περιβάλλον ὀρισμένα εἶδη ζώων μεταβλήθηκαν ἀπὸ ἀναερόβια σὲ αερόβια, καὶ ὅτι ἐξ ἄλλου δὲν παύουν τὰ εἶδη τῶν ζώων νὰ μετατρέπονται, μικροβαθμιαῖα ὅμως καὶ ὄχι ἀπότομα, κατὰ προσαρμογὴ πάντοτε πρὸς διαφορετικὸ περιβάλλον.

Στὸ κεφάλαιο X (σ. 227-232), μετὰ παράθεση τῶν χωρίων ἔργων δοξογράφων γιὰ τὴν βιολογικὴ προέλευση τοῦ ἀνθρώπου, καὶ μὲ κριτικώτατο σχολιασμό τους, ὑποστηρίζεται συμπερασματικά, ὅτι ὁ ἄνθρωπος κατ' Ἀναξίμανδρον προέρχεται ἀπὸ ἰχθυοειδῆ πλάσματα, ἐπιβιώσιμα στὴ θάλασσα ὡς παράσιτα θαλάσσιων ζώων καὶ ἐξελιξίμα ἢ μᾶλλον μεταπλάσιμα βαθμιαῖα σὲ ἀνθρώπινα ὄντα, ἱκανὰ γιὰ ἐπιβίωση ἔξω ἀπὸ τὴ θάλασσα.

Σὲ τέσσερις τελευταῖες σελίδες τοῦ βιβλίου (σ. 233-236), ὑπὸ τίτλο «Συμπέρασμα», παρουσιάζεται συνοψιστικά ἡ ἔννοια τοῦ ἀναξίμανδρειοῦ «ἀπείρου», καθὼς καὶ ἡ σχέση κόσμου καὶ «ἀπείρου». Ἀφοῦ ἀντικρούεται ἡ γνώμη τοῦ Heidegger ὅτι οἱ «φυσιολόγοι», ἄρα καὶ ὁ Ἀναξίμανδρος, δὲν κατόρθωσαν τὴ ριζικὴ διάκριση τοῦ εἶναι ἀπὸ τὰ ὄντα, διευκρινίζεται ὅτι ὡς «ἀρχὴ» κάθε ὄντος, χωρὶς τὸ ἴδιο νὰ εἶναι ὄν, τὸ «ἄπειρον» εἶναι καὶ τὸ ὄλον τοῦ εἶναι καὶ τὸ ὄλον τοῦ μὴ-εἶναι, ἐνῶ ἐξ ἄλλου, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὰ ὄντα καὶ συστατικά τοῦ κόσμου, δὲν προσφέρεται πρὸς τὸ βλέμμα τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ ἔχει τεθεῖ ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἀναγκαῖα προϋπόθεση γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ κόσμου. Ἀπὸ τὴν σχέση τοῦ κόσμου πρὸς τὸ «ἄπειρον» συνάγεται ὅτι ὁ κόσμος εἶναι θνητός, ἀλλὰ

καὶ ὅτι ἀναρίθμητοι κόσμοι ὑπάρχουν καὶ θὰ ὑπάρξουν, ἔκγονοι τοῦ «ἀπείρου».

Ἐπὶ ἀκολουθοῦν τρεῖς πίνακες: τῶν πηγῶν (σ. 237-240), τῶν ἐλληνικῶν λέξεων (σ. 241-245) καὶ τῶν χωρίων ἔργων ἀρχαίων συγγραφέων (σ. 247-252).

Ἡ ἐπιστήμη τῆς Ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας πολύτιμα πλουτίζεται μὲ τὸ ἐξαιρετο αὐτὸ βιβλίο τοῦ γάλλου ἱστορικοῦ τῆς φιλοσοφίας.

Ἀθήνα

Κ. Ι. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

E l k e B ö h r, Der Schaukelmaler (Diss. phil. [Tübingen] 1976) (Forschungen zur antiken Keramik, hgg. v. John Boardman u. Herbert Cahn, II Reihe: Kerameus, [Bd.] 4). 4o. XIV, 146 pp. mit 5 Fig. + 199 Taf. Vlg. Philipp von Zabern, Mainz [a.] R. (1982).

After the three monographs on the Affecter, the Shuvalov Painter and the Clazomenian Sarcophagi, the «Forschungen zur antiken Keramik» series offers a fourth study on the Swing Painter written by Ms. E. Böhr. The Swing Painter is a very productive vase-painter, certainly not one of the best, but whose work is quite interesting, especially from an iconographical point of view.

This work was initially submitted to Eberhard-Karls-Universität, Tübingen in 1976, as a Ph. D. thesis. In her time-consuming and thorough research about this vase-painter, the author was quite fortunate to discuss various problems with such eminent teachers as K. Schauenburg and U. Hausmann, to study Beazley's archives in Oxford, and to listen to opinions and suggestions from world experts on attic painted pottery like J. Boardman, D. von Bothmer, M. Robertson and others. Working conditions were excellent and this justified, to a certain extent, the anticipation of the good quality of this study.

The introduction (pp. 1-2), begins with a brief reference to the earlier research concerning the vase-painter.

In the first chapter (pp. 3-15), Böhr tries, using the Morellian method, to define and substantiate, as much as possible, the basic characteristics of the vase-painter's art. This effort is mainly focused on three points: the way that human figures and their anatomical details are being presented, the way that cloths and their folds are depicted and, finally, how horses and their anatomical details are painted. The analytical and careful examination of the Swing Painter's style allows the author to divide his work in three phases and, eventually, reach the conclusion that his most elaborate vases belong to the first one.

A very useful and explicit plate on page 4 can serve as an ample as well as direct proof of the Swing Painter's style evolution. On this plate, several indicative details of human figures designed by the painter, such as eyes, ears, male genitals and hands, have been isolated and classified in phases. One can clearly observe that these details are more elaborately presented and the patterns

are more complicated in the first phase, whereas in the second phase a process of simplification is apparent together with a reserved use of incision. This is more apparent in the works of the third phase, where quite often a schematic treatment is utilized. Something relevant can also be observed in the plate on p. 11, in which groups of folds are collected from various parts of the painter's work.

In the second chapter (pp. 16-21), the author deals with the shapes of vases decorated by the Swing Painter, the variety of which is very limited. Apart from the amphorae, the Swing Painter decorates very few vases of other shapes, each one represented by a very limited number of examples. His favorite shape, in all three phases, appears to be the amphora Type B and, next to it, the neck-amphora. The similarities as well as the specific characteristics that are detected among the vases painted by the Swing Painter lead the author to the correct conclusion that they are all made by the same potter. Whether the potter and the vase-painter have been the same person cannot be confirmed.

Böhr's opinion (p. 21) that the Boulogne amphora no. 15 (Pl. 112B) with the representation of a calyx krater is older than the well known calyx krater of Exekias is not very convincing. Both vases are dated in 530-525 B.C.

What slightly impairs this chapter is the almost complete absence of profiles from the vases. This makes a more sophisticated approach to the work of the Swing Painter's potter impossible and prevents a detailed comparison with the work of other potters.

The third chapter (pp. 22-30) deals with the secondary decoration of the vases. The Swing Painter used a great variety of mainly vegetable patterns (see pp. 23-25) for the secondary decoration of his vases, some of them fairly rare. The study of these motives, carried out according to the different shapes of vases, led Böhr to track down the painter's course of work in the decoration of his vases. Quite interesting is the detection of a relief line in the decorative zones of certain vases of the third phase, which confirms the view that they have been made in the attic Kerameikos after the discovery of the red figure technique.

The fourth and largest chapter of this study (pp. 31-52) refers to the painter's repertory and is divided into two parts. The first (pp. 31-46) deals with mythological representations and the second (pp. 47-52) with daily life scenes. It has long been observed that the painter's repertory is particularly rich; several of his subjects are either unique or appear for the first time. It was also noticed that certain of his mythological subjects present some peculiarities. Thus, some well known mythological persons or monsters such as Penthesilea or Chimaera, were represented not with their usual rivals, Achilles and Bellerophon, but with Dionysos and Herakles respectively (see Pl. 112A and Pl. 23B). The peculiarities of the mythological representations may be attributed to the fact that the painter is occasionally not particularly keen in sticking to the letter of the myth: he is more interested in the decoration the vase than in the representation itself. This explanation should also apply to certain battle scenes in which the opponents are painted without spears (see for example Pl. 60B and 62A).

The author refers to most of the subjects painted by the Swing Painter. It seems to me, however, that at this point, a few minor observations may be added. For the scene on Side B of the Vatican amphora no. G 37 (p. 31 and Pl. 22B) and the difficulties concerning its interpretation as the birth of Athena, see S. Pingiatoglou, *Eileithyia* (1981) 15 following note 7. For an attic vase with the «Motiv des Schwebens», almost contemporary with those of the Swing Painter's (p. 35 and Pl. 104A and 123A), see J. Beazley, *The Berlin Painter* (1964), 10 and pl. 7b. The recurrence of the subject of the Delphic tripod rape by Herakles could reflect the unfriendly state of relations between the Peisistratids and the Delphic oracular shrine. In the background of these representations one may see the probable threats of the Peisistratids against the Delphic Priesthood for the foundation of another oracular shrine which would significantly enfeeble the influence of Delphi. It is most likely that in the very interesting scene of Herakles and Alkestis on the Louvre amphora no. F60 (pp. 40-41 and Pl. 126A) Hermes is represented as Psychopompos. Representations like the one on the New York calyx krater by Euphronios (see D. von Bothmer, *AA*, 1976, 485 and 486 fig. 1), as well as other additional clues (see A. Lembesis, *AE*, 1981, 10, 20), allow us to accept the view that Hermes has acquired the property of Psychopompos before the Classical era. The Olynthos fragments representing Busiris (p. 41) are dated in the third quarter of the 6th century B.C. It is possible that the «strange» hand with the apple(?) on the New York amphora no. 98.8.11 depicting the judgment of Paris (p. 44 and Pl. 119B) was initially related to Aphrodite with all the consequences that such a view deserves. It looks more likely that the stealing of honey on the Basle amphora (p. 46 and Pl. 19B) belongs to the daily life scenes. For the representation of Moirai on attic black-figure vases (p. 51), see G. Bakir, *Sophilos* (1981), 64, A.1 and pl. 2 fig. 3. In chapter 5 (pp. 53-55) the author refers to certain vase-painters whose work is more or less related to that of the Swing Painter, i.e. the Princeton Painter, the Painter of Berlin 1686, Exekias, the Painter of Vatican 365, the Painter of Munich 1410, and the Towry Whyte Painter. Beazley believed that the Princeton Painter was the teacher of the Swing Painter, a view rejected by the author. Similarities detected between the early work of the Swing Painter and that of the above vase-painters should not be attributed to the fact that the Swing Painter could have copied their work (after all it is fairly difficult to decide whether the early work of the Swing Painter is later than the work of these painters) but to the fact that they all are related to the Group E workshop. Consequently, it was possible for each of them to see the work of the others and to consult the «Vorglagen» of the workshop, the existence of which is, however, rejected by the author (p. 53).

Chapter 6 (p. 56) refers to the dating of the Swing painter's work, which covers the period from 540 to 520 B.C., whereas in the seventh and last chapter (pp. 57-58) there is a general summary. The footnotes follow (pp. 59-74), and a catalogue of vases painted by or related to the Swing Painter or his circle. Among these vases, the first 151 are attributed to the Swing Painter; 134 of them are

included in Beazley's lists, while the remaining are new attributions, made either by the author or other scholars. It should be noted that eight additional vases attributed to the Swing Painter are discussed by Böhr in the volume in honor of Hausmann, *Praestant Interna* (1982), 213 ff. The list of vases attributed to the Swing Painter himself is followed by those related to the painter's circle (nos. U1-U23), and finally the vases related to the Princeton Painter (nos. P1-P7), the Painter of Munich 1410 (nos. M1-M2) and the Painter of Vatican 365 (no. V1) are added. A few vases ascribed by Böhr to the Swing Painter's circle and the circle of these painters have been attributed by Beazley and other scholars to the Swing Painter himself. Consequently, in a few cases one may have a few reservations concerning the new detachments and attributions. The vases of the catalogue are classified according to shapes. The fragments, cat. no. 143 (p. 102 and Pl. 145c) do not seem to come from an amphora, but may well belong to an open vase, most likely a column krater, cf. G. Bakalakis, *Praktika* 1936, 78.

On pages 113-114 there is a table with correlations between the numbers of the catalogue and Beazley's lists, whereas on page 115 are listed the various vases that the Swing Painter has painted in each of his phases. The places where the vases of the Swing Painter have been found are noted in page 116, all the vases referred to in this study, classified according to Museums and Collections, follow (pp. 117-141). Although these tables replace in a satisfactory manner the lack of indexes, I am of the opinion that indexes of mythological names and of vase-painters should have been included. In pages 143-146 there is a list of photographs included in the 199 plates of the book. In these photographs are illustrated almost all the vases (in most cases both sides) that are attributed or related to the Swing Painter. There are also depicted vases of other vase-painters related to our painter. This amounts to a considerable number of photographs, i.e. more than 450. The majority of the photographs are original and only few are reprints from other studies. The quality of the photographs, as it is almost always the case with black-figure vases, is not what one would have liked them to be.

Very few and almost insignificant are the errata that one finds in the book. For example, the drawing of the second quilloche on p. 24 is incomplete; on page 56, the number of the Boston amphora is 89273. On page 89, no. 74, the correct quotation is Para. 134, 216. On page 102, no. 143, the correct quotation is BCH 60, 1936.

There can be no doubt that anyone interested in attic black-figure vases has in hand an extremely useful study. Böhr succeeds not only in giving a complete picture of the vase-painter's personality —thus offering considerable assistance to future vases attributions to the Swing Painter— but also in making us more familiar with the problems of attic black-figure vase painting.

Ἰσαβέλλα Ὀν. Τσαβαρῆ, Διονυσίου Ἀλεξανδρέως «Οἰκουμένης Περιήγησις». Κριτική ἔκδοση. Ἰωάννινα 1990, σελ. 120.

Στὴν κριτικὴ ἔκδοση τοῦ κειμένου τοῦ Διονυσίου Περιηγητῆ (2ος αἰ. μ.Χ.) ἡ συγγρ. στηρίζεται, ὅπως εἶναι φυσικό, στὰ πορίσματα τοῦ προηγούμενου ἔργου της γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ κειμένου τῆς *Οἰκουμένης Περιήγησεως* τοῦ Διονυσίου (*Histoire du texte de la description de la terre de Denys le Périégète*, Ἰωάννινα 1990). Στὴν προκείμενη ἔκδοση σὲ μιὰ σύντομη εἰσαγωγή συνοψίζονται τὰ πιὸ σημαντικὰ κεφάλαια τοῦ προηγούμενου της βιβλίου καὶ καθορίζονται τὰ κριτήρια τῆς ἔκδοσης: βάση γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου θεωρεῖται τὸ χφ Α «ὄχι μόνο γιατί εἶναι τὸ παλιότερο, ἀλλὰ καὶ γιατί φαίνεται καθαρὰ ὅτι σώζει μιὰ γνήσια παράδοση, συνήθως ἀνόθευτη ἀπὸ ἐπεμβάσεις ἀρχαίων ἢ βυζαντινῶν φιλολόγων», ἀλλὰ χρησιμοποιεῖται καὶ τὸ χφ Ω³, δηλαδὴ τὸ ἀρχέτυπο τῶν λοιπῶν 133 χφφ, σὲ περιπτώσεις ἰδίως προφανοῦς λάθους τοῦ Α. Ἀπὸ τὰ 134 χφφ χρησιμοποιοῦνται μόνο τὰ 44, ὅσα δηλαδὴ χρονολογοῦνται ὡς καὶ τὸν 14ο αἰῶνα καὶ δὲν εἶναι ἀπόγραφα ἄλλων χειρογράφων ποὺ σώζονται, γιατί κρίνεται ὅτι τὰ χφφ τοῦ 15ου καὶ 16ου αἰῶνα καθὼς καὶ οἱ ἔντυπες ἐκδόσεις δὲν προσφέρουν τίποτε τὸ οὐσιαστικὸ στὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου. Γιὰ ὅλα αὐτὰ ἔχει βέβαια γίνεи εὐρύτητα λόγος στὸ βιβλίο τῆς ἐκδότριας γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ κειμένου τοῦ συγγραφέα. Δυὸ μόνο σημεῖα θὰ ἤθελα νὰ ἐγείρω: 1) ἡ ἀναφορὰ «στὴν αὐτοκρατορικὴ βιβλιοθήκη τῆς Κωνσταντινούπολης» (σ. 17) ἤδη στὰ πρῶτα χρόνια τῆς νέας πρωτεύουσας μοῦ φαίνεται τολμηρὴ καὶ δὲν πιστεύω ὅτι μπορεῖ νὰ στηριχτεῖ στὶς διαθέσιμες πηγές· 2) ἡ ἀναφορὰ σὲ δύο χωριστοὺς μεταχαρακτηρισμοὺς τοῦ ἴδιου ἔργου, παρὰ τὴν πολὺ ἰκανὴ παρουσίασὴ της, μὲ βρίσκει πολὺ σκεπτικὸ· δὲν ἐνθυμοῦμαι νὰ ἔχει ποτὲ κανεὶς ὑποδείξει διπλὸ μεταχαρακτηρισμὸ καὶ γιὰ πολὺ πιὸ σπουδαῖα ἔργα τῆς ἀρχαίας γραμματείας.

Μετὰ τὴν Εἰσαγωγή ἡ ἐκδότρια δίνει τὸ διάγραμμα τοῦ περιεχομένου, ἓνα χάρτη ποὺ ἀπεικονίζει τὴν Οἰκουμένη ὅπως τὴ φαντάζονταν τὴν ἐποχὴ τοῦ Διονυσίου, μιὰ ἐντυπωσιακὰ πλούσια βιβλιογραφία καὶ τὸν *Conspectus siglogum* (τὸν Πίνακα τῶν συμβόλων). Ἀκολουθεῖ τὸ ἀρχαῖο κείμενο μὲ διπλὸ ὑπόμνημα, ἓνα γιὰ τίς πηγές καὶ ἓνα γιὰ τίς γραφές τῶν χειρογράφων. Καὶ τὰ δύο ὑπομνήματα, συνταγμένα σὲ σωστὰ λατινικά, εἶναι πλουσιότατα. Τὸ πρῶτο, τὸ ὑπόμνημα τῶν πηγῶν, ἐπιτρέπει τὴ διαπίστωση ὅτι τὸ μεγάλο πρότυπο τοῦ Διονυσίου εἶναι φυσικὰ ὁ Ὅμηρος ἀλλὰ καὶ ὁ Ἡσίοδος καὶ ὁ Πίνδαρος, κυριότατα ὅμως ὅτι ὁ Διονύσιος μιμεῖται τὴν ἑλληνιστικὴ ποίηση καὶ συγκεκριμένα τὸν Καλλίμαχο καὶ τὸν Ἀπολλώνιο Ρόδιο, καὶ σὲ μικρότερο βαθμὸ τὸν Λυκόφρονα καὶ τὸν Ἄρατο. Καὶ τὰ δύο ὑπομνήματα εἶναι πολὺ φροντισμένα, προῖον μεγάλου μόχθου καὶ ἐργατικότητος. Στὸν στ. 325 τὸ σχόλιο «ἀπλώσαντο ex Αναcr.», δὲν εἶναι ἀκριβές, ἀφοῦ ἡ παραπομπὴ εἶναι σὲ Ἀνακρεόντεια ποὺ πιστεύεται ὅτι εἶναι μεταγενέστερα τοῦ Διονυσίου. Ἡ ἀκριβὴς παραπομπὴ γιὰ τὸ ἔρος ἐρεμνός στὸν Ἰβυκο εἶναι PMG 286.6.11. Γιὰ τὸν τ. Ἀσέθθεν (στ. 412) τὸ χωρίο τοῦ Στράβωνα στὴν ἔκδ. Meineke εἶναι C. 343. Τέλος στὸν στ. 552 τὸ ἐπίθετο *εὐκτιτος* προέρχεται κατευθείαν ἀπὸ τὸν Ἀνακρ. 358.5.

Τὸ δεύτερο καὶ κυρίως κριτικὸ ὑπόμνημα δίνει τὴν εἰκόνα μιᾶς editio maior. Σ' αὐτὸ ἡ ἐκδότρια παρέχει ὄχι μόνον τὰ οὐσιαστικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν κριτικὴ ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου, δηλαδὴ «τις γραφές τοῦ Α καὶ τοῦ Ω³, ἀλλὰ καὶ γραφές χειρογράφων ποὺ εἶναι μετρικὰ καὶ νοηματικὰ σωστές, ἔστω κι' ἂν στεμματικὰ δὲν ἔχουν καμιά πιθανότητα νὰ εἶναι οἱ γνήσιες». Ἡ κ. Τσαβαρῆ παρέχει τὴν πληροφορία ὅτι ἡ δική της ἐκδοση «διαφέρει ἀπὸ τὴν τελευταία ἐκδοση τοῦ Karl Müller σὲ περισσότερα ἀπὸ 350 σημεία», τὰ ὁποῖα κατὰ κανόνα σημειώνει στὸ κριτικὸ τῆς ὑπόμνημα. Καὶ στὸ ὑπόμνημα αὐτὸ ἡ ἀκρίβεια ἐντυπωσιάζει χωρὶς ὥστόσο νὰ λείπουν (ἐλάχιστα) παροράματα, π.χ. στ. 29 ὅπου ἡ γραφή ποὺ υἱοθετεῖται εἶναι ὁ μὲν (ὄχι μὲν), 186 τοῖς ἐπι δὴ (ὄχι τοῖς ἐπι δὴ) κ.ἄ. Οἱ διορθώσεις ποὺ ἐπιχειροῦνται μὲ ἐπιτυχία βασιζονται σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου στὴ χειρόγραφη παράδοση. Ἔτσι συχνὰ διορθώνεται ἡ ὀρθογραφία (στ. 67 ἤχι, 107 πλημυρίδα κτλ.)· πολὺ συχνὰ ἡ ἐπιχειρούμενη ἀλλαγὴ σχετίζεται μὲ τὸν τονισμὸ στὸ γνωστὸ φαινόμενο τῆς ἀναστροφῆς πρόθεσης, π.χ. στ. 124, 138, 152, 195 καὶ ἀλλοῦ πολὺ συχνά. Σὲ ἐλάχιστες περιπτώσεις θὰ διαφωνοῦσα μὲ τὴν κρίση τῆς ἐκδότριας. Ἔτσι στὸν στ. 670 θὰ ἐξέδιδα *θνήσκοντας* χωρὶς τὴν ὑπογεγραμμένη, ἀφοῦ εἶναι γνωστὸ ὅτι τὸ ρῆμα αὐτὸ τὴ χάνει νωρὶς στὰ χειρόγραφα. Στὸν στ. 321, ἄσχετα ἀπὸ τὸ ποῖα χφφ δίνουν τὴ γρ. *ἐρυμνά*, θὰ τὴν προτιμοῦσα ὡς πιὸ ταιριαστὴ στὸ νόημα, πρβ. στ. 385. Στὸν 357 θὰ κρατοῦσα τὸ *ἐπι* (= ἔπεστι) τοῦ Müller, στὸν 368 τὸ *ἐγγύθι* καὶ στοὺς στ. 426 καὶ 437 θὰ ἐπέλεγα τὴ γρ. *ἐπι* (= ἔπεστι) τοῦ Müller.

Κλείνω τὴ σύντομη αὐτὴ παρουσίαση τῆς ἐκδοσης ἡ ὁποία ἔγινε σχεδὸν ταυτόχρονα μὲ τὸ ὀγκῶδες βιβλίον γιὰ τὴν Ἱστορία τοῦ κειμένου τοῦ Διονυσίου καὶ ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὴν πρώτη οὐσιαστικὰ κριτικὴ ἐκδοση τῆς *Οἰκουμένης Περιήγησεως* ποὺ δύσκολα θὰ ξεπεραστεῖ. Ἡ κ. Τσαβαρῆ ἐκπλήρωσε ἓνα desideratum τῆς κλασικῆς φιλολογίας μαζὶ καὶ τίς εὐχὲς παλαιότερων φιλολόγων, τοῦ G. Knaack π.χ. ποὺ ἔγραφε «Eine kritische Ausgabe ist dringend erforderlich» ἢ τοῦ R. Keydell ποὺ ἔβρισκε λυπηρὸ τὸ 1929 ὅτι πρέπει νὰ διαβάσουμε ἀκόμη τὴν *Οἰκουμένης Περιήγησιν* στὴν ἐκδοση Müller. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἡ παρούσα ἐκδοση θὰ ἐπανεκδοθεῖ σύντομα στὴ σειρά τῶν γαλλικῶν πανεπιστημιακῶν ἐκδόσεων «Les Belles Lettres» στὸ Παρίσι, ἐνῶ παραδόθηκε ἤδη σὲ γερμανικὸ ἐκδοτικὸ οἶκο γιὰ δημοσίευση μιᾶ πλήρης Concordantia τοῦ κειμένου τοῦ Διονυσίου ἐκτάσεως 270 σελίδων. Δὲν μένει παρὰ νὰ ζητήσω ἀπὸ τὴν παλιά μου φοιτήτρια, ἀφοῦ τὴ συγχαρῶ γιὰ τὸν τεράστιο μόχθο ποὺ κατέβαλε κι' ἀφοῦ ἐκφράσω τὸν θαυμασμό μου γιὰ τὴν ἄρτια μεθοδολογία τῆς, νὰ ἀποτελειώσῃ τὸ ἔργο τῆς δίνοντας μιὰν καινούργια ἐκδοση τῶν σχολίων ποὺ ὑπάρχουν στὸ ἔργο τοῦ Διονυσίου, καθὼς καὶ ἓναν ἐρμηνευτικὸ σχολιασμὸ τοῦ κειμένου τοῦ Διονυσίου ποὺ τόσο τὴν ἀπασχόλησε.

Luciano, Subasta de Vidas. Edición, introducción, traducción y notas por *Inés Calero Secall*. Secretariado de Publicaciones de la Universidad de Málaga, Málaga 1988, σελ. 93.

Τα τελευταία χρόνια φαίνεται να ανανεώνεται το ενδιαφέρον για τον Λουκιανό στην Ισπανία. Η παλαιότερη τετράτομη μετάφραση του συνόλου των έργων του από τους C. Vidal, F. Delgado και F. Baráibar (Μαδρίτη 1882-1890) άρχισε να αντικαθίσταται από μια καινούργια, που ακολουθεί την έκδοση της Οξφόρδης στην κατανομή των έργων σε τόμους, και έχουν ήδη κυκλοφορήσει ο πρώτος τόμος με εισαγωγή από τον J. Alsina Clota και μετάφραση των έργων 1-25 από τον A. Espinosa Alarcón (Μαδρίτη 1981), και ο δεύτερος με μετάφραση των έργων 26-43 από τον J. L. Navarro González (Μαδρίτη 1988). Παράλληλα με την προσπάθεια αυτή το Πανεπιστήμιο της Μαλάγας προχώρησε σε χωριστή έκδοση του διαλόγου *Βίων πρῶσις* από την Inés Calero Secall¹. Η έκδοση αυτή περιλαμβάνει Εισαγωγή (σ. 5-26), μια σύντομη βιβλιογραφία (σ. 27), το κείμενο του έργου αντικριστά με τη μετάφραση, η οποία συνοδεύεται από ερμηνευτικές υποσημειώσεις (σ. 29-91), και τέλος τον πίνακα περιεχομένων (σ. 93).

Η Εισαγωγή (Introducción) αποτελείται από ένα γενικό ενημερωτικό τμήμα, χωρίς ιδιαίτερο τίτλο (σ. 5-23), και από δύο συντομότερα, με τους τίτλους Ediciones y traducciones de *Subasta de Vidas* (σ. 23-25) και Nuestra traducción (σ. 26).

Στο πρώτο τμήμα θίγονται με συντομία διάφορα θέματα (νομίζω πως αν αναγράφονταν τίτλοι στις επιμέρους ενότητες, αυτό θα βοηθούσε περισσότερο τον αναγνώστη): Η στάση του Λουκιανού απέναντι στη φιλοσοφία και στους φιλοσόφους (σ. 5-9), οι πηγές και τα πρότυπα του έργου (σ. 9-13), τα πρόσωπα του διαλόγου (σ. 14-20), ο σκοπός της συγκεκριμένης σάτιρας (σ. 20-23). Η εκδότρια δέχεται τη χρονολόγηση του έργου από τον J. Schwartz στα 166 ή 167 μ.Χ., παρουσιάζει επιγραμματικά τις διαφορετικές απόψεις των νεότερων ερευνητών για τη σχέση του Λουκιανού με τη φιλοσοφία και, έπειτα από μια σύντομη παρουσίαση του περιεχομένου του διαλόγου *Βίων πρῶσις*, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο Λουκιανός, αν και γνώριζε τις διδασκαλίες και τα συγγράμματα των φιλοσόφων, είχε ως στόχο του να καλλιεργήσει τον σατιρικό διάλογο, και όχι να πραγματευτεί φιλοσοφικά θέματα. Στη συνέχεια η Calero Secall επισημαίνει την εξάρτηση του Λουκιανού στο παραπάνω έργο από τον Μένιππο, τον Πλάτωνα και την κωμωδία, κυρίως την αρχαία, αλλά και τη μέση και τη νέα. Ακολουθεί η συστηματική παρουσίαση των προσώπων του διαλόγου σε τρεις ομάδες: α) οι πωλούμενοι φιλόσοφοι, β) οι αγοραστές και γ) οι πωλητές θεοί. Το τελικό συμπέρασμα είναι ότι στη σάτιρά του ο Λουκιανός δεν στρέφεται κατά της φιλοσοφίας ή των πραγματικών φιλοσόφων, αλλά κατά των ψευτοφιλοσόφων της

1. Η εκδότρια είναι μέλος της συντακτικής επιτροπής του περιοδικού *Analecta Malacitana: Revista de la Sección de Filología de la Facultad de Filosofía y Letras de la Universidad de Málaga*.

εποχής του, που νοιάζονταν μόνο να αποκτήσουν χρήματα και δόξα επιδεικνύοντας τις γνώσεις τους, ενώ η ζωή τους ήταν τελείως αντίθετη με τη διδασκαλία τους. Το έργο λοιπόν είχε διπλό σκοπό: να διασκεδάσει το ακροατήριο και να επιτεθεί στους σύγχρονους του υποκριτές.

Το τμήμα αυτό της Εισαγωγής δεν έχει αξιώσεις πρωτοτυπίας, δίνει όμως μια κατατοπιστική εικόνα των θεμάτων που απασχόλησαν τη νεότερη έρευνα για τον συγκεκριμένο διάλογο. Η εκδότρια γνωρίζει και αξιοποιεί τη βασική σχετική βιβλιογραφία, και χειρίζεται εύστοχα τα αμφιλεγόμενα σημεία. Ωστόσο στα λίγα παραθέματα αρχαίων ελληνικών φράσεων και λέξεων τα λάθη είναι σχετικά πολλά: σ. 9: *κοσμοπολιτής* αντί *κοσμοπολίτης*, *καταλητική* αντί *καταληπτική*, *διακέπτεσθαι* αντί *διασκέπτεσθαι* σ. 12: *σέμνον* αντί *σεμνόν*, *οὐκ άγγενής* αντί *οὐκ άγενής*.

Το δεύτερο τμήμα περιλαμβάνει έναν σύντομο επιλεκτικό κατάλογο των κυριότερων εκδόσεων και μεταφράσεων των έργων του Λουκιανού, και ιδιαίτερα του εκδιδόμενου διαλόγου. Ο κατάλογος αυτός δίνει στον μη ειδικό αναγνώστη μια γενική και όχι ακριβή εικόνα. Για παράδειγμα, η οκτάτομη έκδοση του Λουκιανού στη Loeb Classical Library δεν έγινε το 1915 (σ. 24), αλλά άρχισε το 1913 και τελείωσε το 1967. Για την αντίστοιχη έκδοση στα Oxford Classical Texts μνημονεύεται μόνο ότι την ανέλαβε ο M. D. Macleod το 1960 και ότι δεν έχει ολοκληρωθεί ακόμη (σ. 24), ενώ στην πραγματικότητα η δημοσίευση του πρώτου τόμου έγινε το 1972 και του τέταρτου και τελευταίου το 1987. Επίσης δεν γίνεται καθόλου λόγος για την τελευταία έκδοση του *Βίων πρᾶσις* από τον J. B. Itzkowitz, *A Critical Edition of Lucian's Vitarum Auctio and Piscator*, I-II, Διδακτ. διατρ. University of Michigan, Ann Arbor 1974².

Στο τρίτο τμήμα της Εισαγωγής πληροφορούμαστε ότι στην έκδοση αναπαράγεται το κείμενο του A. M. Harmon, χωρίς όμως να ακολουθείται στη μετάφραση η πρακτική του τελευταίου, ο οποίος στη δική του αγγλική μετάφραση αντικατέστησε τα ονόματα φιλοσόφων της χειρόγραφης παράδοσης με εκείνα των αντίστοιχων φιλοσοφικών σχολών. Τα σχόλια που συνοδεύουν τη μετάφραση έχουν κύριο σκοπό να βοηθήσουν τον μη ειδικό αναγνώστη να καταλάβει τους υπαινιγμούς του Λουκιανού στη διδασκαλία ή στην ορολογία διάφορων φιλοσόφων, καθώς και τις αναφορές του σε άλλα κείμενα της αρχαίας γραμματείας.

Το αρχαίο ελληνικό κείμενο του έργου αποτελεί φωτοτυπική αναπαραγωγή της έκδοσης Loeb, και μάλιστα με την ίδια σελιδοποίηση. Παραλείπονται βέβαια οι υποσημειώσεις που υπάρχουν εκεί για τις διαφορετικές γραφές των χφφ, αλλά η εκδότρια δεν φρόντισε να απαλειφθούν από το κείμενο οι αντίστοιχοι δείκτες, με αποτέλεσμα να βρίσκει κανείς δείκτες χωρίς καμιά ανταπόκριση σε ολόκληρο

2. Μνημονεύεται όμως (με λαθεμένη την αναγραφή του ονόματος Itzkowitz αντί Itzkowitz) το έργο του ίδιου *Prolegomena to a New Text of Lucian's Vitarum Auctio and Piscator*, Spudasmata 38, Hildesheim - Zürich - New York 1986, το οποίο αποτελεί αναθεωρημένη αναδημοσίευση της Εισαγωγής της έκδοσης του 1974, και συγχρόνως Προλεγόμενα στη νέα αντίστοιχη έκδοση που ετοιμάζει ο Itzkowitz για τη σειρά Teubner.

το μήκος του κειμένου.

Η μετάφραση γίνεται στην καστιλιανή διάλεκτο με προσοχή, ακρίβεια και πιστότητα στο κείμενο του Λουκιανού. Στα σημεία που η απόδοση είναι κάπως πιο ελεύθερη, η ακριβής μετάφραση παρατίθεται σε υποσημείωση³. Το πρόβλημα όμως που παρουσιάζεται γενικά στις υποσημειώσεις είναι ότι, επειδή η μετάφραση παρακολουθεί το απέναντί της κείμενο, που είναι η αντίστοιχη σελίδα της έκδοσης Loeb, δεν μένει στη σελίδα της μετάφρασης ο απαραίτητος χώρος για τις αντίστοιχες υποσημειώσεις, με αποτέλεσμα να βρίσκει κανείς έναν δείκτη σε μια σελίδα και την αντίστοιχη υποσημείωση δύο έως έξι σελίδες παρακάτω⁴. Αναρωτιέται λοιπόν κανείς: Ήταν τόσο απαραίτητο να κρατηθεί με τέτοια ευλάβεια η σελιδοποίηση της έκδοσης Loeb; Δεν θα ήταν προτιμότερο το αρχαίο κείμενο να σελιδοποιηθεί με βάση τη μετάφραση, ή ακόμη οι υποσημειώσεις να μοιράζονται κάτω και από το κείμενο και από τη μετάφραση, ώστε το βιβλίο να είναι πιο εύχρηστο;

Τα σχόλια που συνοδεύουν τη μετάφραση είναι στοιχειώδη, κυρίως ερμηνευτικά και πραγματολογικά, χωρίς να επιδιώκεται συστηματική τεκμηρίωση, αν και δεν είναι λίγες οι παραπομπές σε αρχαίες πηγές, ιδιαίτερα στον Διογένη τον Λαέρτιο, αλλά και στη σχετική βιβλιογραφία, ιδίως την ισπανόγλωσση. Επίσης βρίσκει κανείς και δύο αναφορές σε διαφορετικές γραφές του κειμένου⁵, καθώς και μια μνεία διαφορετικής απόδοσης από άλλον μεταφραστή⁶. Ο σύντομος αυτός υπομνηματισμός προσφέρει αξιόλογη βοήθεια στον μη ειδικό που θα ήθελε να γνωρίσει τον διάλογο *Βίων πρᾶσις*. Ωστόσο σε μερικά σημεία θα μπορούσε κανείς να προτείνει κάποια βελτίωση: Στην § 17 η φράση *χρῶμαι δὲ πολιτεία ξένη καὶ νόμους νομίζω τοὺς ἐμούς* αποτελεί υπαινιγμό όχι μόνο στο έργο του Πλάτωνα *Πολιτεία*, όπως σημειώνει η Calero Secall (σ. 67, σημ. 75), ακολουθώντας ίσως τον Harmon, αλλά και στον διάλογο του ίδιου *Νόμοι*⁷. Στην § 22 νομίζω ότι θα ήταν χρήσιμο να εξηγηθεί ο συλλογισμός με τον κροκόδειλο⁸. Στην § 23 το «φιλάργυρος», «τσιγγούνης» («αναγο», «tacaño») δεν είναι η ετυμολογική σημασία του ονόματος *Γνίφων* (σ. 77, σημ. 105)⁹. Στην § 26 η πληροφορία «conjetura de Fritzsche por: *ΕΡΜΗ: τὸν περιπατητικόν*» (σ. 83, σημ. 111) είναι ασαφής· χρειάζεται να διορθωθεί το *ΕΡΜΗ* σε *ΕΡΜΗΣ*, και να δηλωθεί με σαφήνεια η

3. Βλ. σ. 31, σημ. 1· σ. 35, σημ. 10· σ. 79, σημ. 107.

4. Π.χ. οι σημειώσεις 52-55, που αφορούν τη σ. 53, βρίσκονται στη σ. 59, οι σημ. 68-69, που ανήκουν στη σ. 59, βρίσκονται στη σ. 65, ενώ η σημ. 84, που αφορά τη σ. 65, βρίσκεται στη σ. 71. Η αταξία αυτή αρχίζει με τη σημ. 6 της σ. 33, συνεχίζεται ως τη σημ. 97 της σ. 73, ξαναρχίζει με τη σημ. 110 της σ. 81 και σταματά στη σημ. 123 της σ. 87.

5. Βλ. σ. 73, σημ. 98, και σ. 83, σημ. 111.

6. Βλ. σ. 63, σημ. 64.

7. Πρβ. και T. Beaupère, *Lucien, Philosophes à l'encan*, 2ος τόμος, Paris 1967, σ. 93, σημ. 176.

8. Πρβ. και A. M. Harmon, *Lucian*, 2ος τόμος, Cambridge, Massachusetts - London 1915, σ. 492-493, σημ. 1, και Beaupère, *ό.π.*, σ. 115, σημ. 222.

9. Βλ. τον αναλυτικό σχολιασμό της Beaupère, *ό.π.*, σ. 120-121, σημ. 230.

γραφή των χφφ: ἄλλον κάλει. ΕΡΜΗΣ: Τὸν περιπατητικόν, σέ φημι¹⁰.

Για να συνοψίσουμε: Βρισκόμαστε μπροστά σε μια αξιοπρόσεκτη εκλαϊκευτική έκδοση του *Βίων πρᾶσις*, με εισαγωγή, μετάφραση και στοιχειώδη υπομνηματισμό, μια έκδοση κατάλληλη για να κάνει προσιτό στο ευρύτερο ισπανόφωνο κοινό το συγκεκριμένο έργο του Λουκιανού.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Α. ΧΡΗΣΤΙΔΗΣ

P. Maraval, La passion inédite de S. Athénogène de Pédachthoé en Cappadoce (BHG 197b), [Subsidia hagiographica, no 75], Bruxelles 1990, σελ. 120.

Στη σειρά *Subsidia hagiographica* ο P. Maraval εκδίδει δύο αγιολογικά κείμενα, τα οποία αναφέρονται στον μάρτυρα Αθηνογένη. Το πρώτο, του οποίου ο Maraval επιχειρεί την *editio princeps*, είναι το εκτενέστερο· το δεύτερο, το οποίο εκδίδεται ως επίμετρο, είχε εκδοθεί για πρώτη φορά από τον Παπαδόπουλο-Κεραμέα από ένα μόνο χειρόγραφο. Η νέα έκδοση βασίζεται στη μελέτη όλων των γνωστών χειρογράφων που παραδίδουν το κείμενο και συνοδεύεται από γαλλική μετάφραση.

Στην πολύ ενημερωτική εισαγωγή ο εκδότης παρουσιάζει την αγιολογική και υμνογραφική παραγωγή που σχετίζεται με τον μάρτυρα Αθηνογένη, όχι μόνο στην ελληνική αλλά και στην αρμενική γλώσσα. Η γνώση και της αρμενικής παράδοσης του Μαρτυρίου διευκολύνει και διαφωτίζει σε αρκετά σημεία την αποκατάσταση του ελληνικού κειμένου. Στο δεύτερο μέρος της εισαγωγής (σ. 5-13) ο εκδότης αναφέρεται διεξοδικά στο Μαρτύριο που εκδίδει και στη σχέση του με την αρμενική παραλλαγή και την «επική» παραλλαγή που εκδίδει ως επίμετρο (*Appendice*). Στο τρίτο μέρος (σ. 13-26) ασχολείται με τοπογραφικά και ιστορικά θέματα και εκθέτει ό,τι αφορά τη λατρεία του μάρτυρα Αθηνογένη και τη διάδοσή της. Η εισαγωγή ολοκληρώνεται με ένα σημείωμα για τη γλώσσα και τις αρχές που διέπουν την έκδοση του κειμένου.

Δυστυχώς οι πληροφορίες που παρέχει ο εκδότης για την κατάσταση του κειμένου και τη μέθοδο που ακολούθησε στην αποκατάστασή του, τόσο στην εισαγωγή όσο και στο κριτικό υπόμνημα, καθώς και τα σύντομα σχόλια που παρακολουθούν το κείμενο δεν αρκούν πάντα για τον αναγνώστη. Έτσι σε άλλες περιπτώσεις διορθώνει τις λανθασμένες γραφές του χειρογράφου στο κείμενο, δηλώνοντας το λάθος στο υπόμνημα, ενώ σε άλλες διατηρεί στο κείμενο τη λανθασμένη γραφή και προτείνει στο υπόμνημα τη διόρθωση, αν και είναι προφανές ότι η διόρθωση είναι απολύτως αναγκαία. Μερικά παραδείγματα:

σ. 40, 4 (12.6) πολλὸς ὦν: *lege πολλῶν*.

10. Βλ. και M. D. Macleod, *Luciani opera*, 2ος τόμος, Oxonii 1974, σ. 46, όπου υιοθετείται η γραφή αυτή.

σ. 46, 12 (19.1) *ἐν τῇ κώμῃ Σαδώπων*: *lege* *Σαδοπίνων*. (Η πόλη αναφέρεται επανειλημμένα με το όνομα Σαδοπίνη, έτσι ώστε οι κάτοικοι δεν μπορεί να ονομάζονται Σάδωπες).

σ. 58, 18 (27.2) *κατὰ τοὺς διωγμοὺς τῶν χριστιανῶν ... καὶ δῆλα καταστῆσαι τὰ τῶν διοικουμένων γνωρίσματα*: *lege* *διωκομένων*.

Μερικές φορές οι διορθώσεις που προτείνονται είναι λανθασμένες ή περιττές, επειδή η γραφή του χειρογράφου είναι σωστή όπως π.χ.:

σ. 38, 10 (11.1) *Ἑρκουλίου*: *cod. ἡκουλίου* (θα έπρεπε να διορθωθεί σε *Ἑρκουλίου*).

σ. 38, 14 (11.2) *συλληφθέντων ἐπὶ κολάσει ἀγίων ἀνδρῶν τῶν καὶ μαρτυρησάντων ὧν τὰ ὀνόματα*: *lege* *fortasse* *τινων*.

σ. 40, 4 (12.5g) *προδηλοῦντος*: *lege* *προδήλου ὄντος*.

σ. 56, 31 (26.2) *τῶν τὰ πάντα ἀνηκόντων δεσποτῶν ἡμῶν τῶν αὐτοκρατόρων*: *lege* *ἀνικῆτων* (το σωστό θα ήταν *νικόντων*).

Αντίθετα, σε άλλες περιπτώσεις, όπου υπάρχει ανάγκη διόρθωσης, ο εκδότης διατηρεί τη λανθασμένη γραφή του χειρογράφου:

σ. 38, 7 *ἐπ' ἐκεῖνοις* (αντί *ἐκεῖναις*), σ. 58, 2 *ἀνέγων* (αντί *ἀνέγνω*), σ. 80, 26 *τιθεῖσα ... τὰ ἑαυτοῦ* (αντί *ἑαυτῆς*).

Προβληματική είναι συχνά και η στίξη (π.χ. σ. 50, 4 και 14, 62, 4) που τον οδηγεί στη σ. 38, 3 κ.ε. σε περιττή πρόταση διόρθωσης και λανθασμένη μετάφραση: *Καὶ τὸ πάντων παραδοξότερον θαῦμά ἐστιν εἰδέναι· ἔτι καὶ νῦν ἐφ' ἐτέρων χωρίων γειτνιόντων τῷ χωρίῳ Γολόης³, οὐκ ὀλίγας φοράδας νέμεσθαι* (10.3 post *γολόης* suppl. *fortasse* <*ὀρώμεν*>) αντί του ορθού: *θαῦμα, ἔστιν εἰδέναι ἔτι καὶ νῦν*.

Οι προσθήκες και οι συμπληρώσεις που επιχειρεί ο εκδότης φαίνονται τις περισσότερες φορές δικαιολογημένες. Θα μπορούσαμε να προσθέσουμε ακόμη στη σ. 36, 32 *ἀντὶ <τῆς> τῶν φοράδων παραμυθίας*. Στη σ. 50, 12 (22.4) το *ὡς ἀσεβῶς διώκουν <των>*: *διώκουν* *cod.* θα πρέπει να διορθωθεί σε *διωκόν<των>*, ενώ η προσθήκη στη σ. 38, 27 (12.2) *post* *γινόμενοις addendum* <*συμπαθεῖν καὶ*> θα πρέπει να διορθωθεί, εφόσον κριθεῖ αναγκαία, σε <*συμπάσχειν καὶ*>, γιατί έτσι υπάρχει αντιστοιχία χρόνων με το απαρέμφατο του ενεστώτα που ακολουθεῖ: *τὸ τοῖς δεσμίοις γινόμενοις ἐν κυρίῳ κοινωνοὺς γίνεσθαι τῶν οὕτως συντριβομένων*: ο εκδότης παρασύρθηκε προφανώς από το παράλληλο χωρίο της *Προς Εβραίους ἐπιστολῆς*, το οποίο παραθέτει και στο οποίο ο τύπος είναι στον αόριστο (*δεσμίοις συνεπαθήσατε*). Σε δύο ακόμη περιπτώσεις (στο υπόμνημα των σ. 78, 38.1 και 100, 9.17) θα πρέπει να διορθωθεί το *ἐν ὑπνίῳ* σε *ἐν ἐνιπνίῳ*. Στην πρώτη περίπτωση πρόκειται για συμπλήρωση με βάση το δεύτερο κείμενο, στο οποίο η γραφή αυτή παραδίδεται από δύο χειρόγραφα, στα οποία πιθανότατα εξέπεσε η πρόθεση, επειδή θα θεωρήθηκε ως διττογραφία.

Συχνά δηλώνεται επίσης στο υπόμνημα χάσμα (*lacuna*), χωρίς όμως να διευκρινίζεται ούτε το αν πρόκειται για χάσμα από μηχανική βλάβη στο χειρόγραφο ή απλώς για υπόθεση χάσματος εξαιτίας του προβληματικού νοήματος, ούτε η έκταση του χάσματος, όπως π.χ. στις σ. 52, 5 (23.5 και 6)· 56, 24

(26.1)· 70, 30 (34.1).

Σε αβλεψίες οφείλονται τα ακόλουθα λάθη: σ. 32, 2 *αιχμαλωτῆσαι* (αίχμαλωτίσαι)· 32, 11 *ζῶα* (ζῶα)· 40, 29 *κατακεῖται* (κατάκειται)· 42, 2 *ἀρχῶν* (ἄρχων)· 42, 16 *ἐμοῖ* (ἐμοί)· 54, 18 *ἀγρίδην* (ἀγρίδιν)· 56, 20 και *passim* 'Αρίστονα ('Αρίστωνα)· 76, 5 *ἀπάπτουσιν* (ἀνάπτουσιν)· 78, 24 *οἱ δημίοι* (δήμιοι)· 80, 32 *κρεωπόλιον* (κρεοπόλιον)· 82, 1 *κρέους* (κρέως)· 82, 7 *ἔδοξεν αὐτὸν* (αὐτῶ)· 92, 30 *ὄργην* (ὄργην)· 98, 19 *ὑστηρήση* (ὑστερήση). Λάθη, κυρίως τονισμού εκ παραδρομῆς από επίδραση της γαλλικῆς γλώσσας, παρατηρούνται και στους πίνακες διοικητικῶν και δικαστικῶν ὀρων (*Vocabulaire administratif et judiciaire*, σ. 111) ὅπως και των εκκλησιαστικῶν (*Vocabulaire ecclésiastique*, σ. 112): *ἀρχῶν* (ἄρχων)· *κναιστῶρ* (κοιαιστῶρ)· *πύρ* (πῦρ)· *χαρτής* (χάρτης)· *ἀγάπη* (ἀγάπη)· *χωρεπισκοπός* (χωρεπίσκοπος).

Στα παράλληλα χωρία που αναφέρει ο εκδότης θα μπορούσαν να προστεθοῦν και τα ακόλουθα: σ. 46, 29 *Μνημονεύετε δέ, ..., ὡς αἰετὰ πολλῆς νουθεσίας ἐπαινοῦντός μου*: cf. Act. 20, 31· σ. 78, 5 *δόξασόν με τῷ ὀνόματί σου τῷ ἁγίῳ*: cf. Joh. 17, 5· σ. 90, 4-6 *παρεδίδουν τε οἱ πλεῖστοι αὐτῶν ἀλλήλους εἰς θάνατον, πατῆρ τέκνον, ἀδελφὸς ἀδελφόν, φίλοι φίλους, διὰ τὸν φόβον τοῦ βασιλέως*: Mat. 10, 21· σ. 96, 8 *ἡμεῖς εἰς μάστιγας ἔτοιμοὶ ἔσμεν*: Ps. 37 (38) 17.

Το αναφέρω τελευταίῳ, αν και εἶναι κάτι που λείπει στον αναγνώστη της ἐκδοσης ἀλλὰ και της βιβλιοκρισίας ἀπὸ την πρώτη στιγμή· πρόκειται για την ἀπουσία της στιχαριθμησης, η οποία θα διευκόλυνε και τη σύνταξη του κριτικῆς υπομνήματος σύμφωνα με τη μέθοδο των ἄλλων εκδόσεων ἀρχαίων και βυζαντινῶν συγγραφέων και ὄχι με το σύστημα των υποσημειώσεων, ἀρκετῆς ἀπὸ τις οποίες βρίσκονται και σε διαφορετικῆ σελίδα ἀπὸ αὐτὴν στην οποία αναφέρονται· π.χ. οι σημ. 23.1-4 (σ. 52) αναφέρονται σε χωρία της σ. 50, η σημ. 31.1 (σ. 60) ἀνήκει στη σ. 62 και η σημ. 39.1 (σ. 78) στη σ. 80.

Παρ' ὅλες ὁμως τις παραλείψεις και τις ἀτέλειες που παρουσιάζει η ἐκδοση δεν παύει να εἶναι μια ευπρόσδεκτη προσφορά και συμβολή στη μελέτη της αγιολογίας και της βυζαντινῆς λογοτεχνίας γενικότερα.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Σ. ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ

Studies in John Malalas. Ed. by E. Jeffreys with B. Croke and R. Scott, [Byzantina Australensia 6], Sydney 1990, XXXVII, 370 S.

Im Jahre 1986 ist zu Melbourne die englische Übersetzung des Malalas durch E. Jeffreys, M. Jeffreys, R. Scott u.a. erschienen. Sie stellt einen erheblichen Fortschritt in der Wissenschaft dar, weil sie sich erfolgreich das ehrgeizige Ziel gesetzt hat, eine neue Textgrundlage gegenüber der gültigen Edition zu erarbeiten. Nun wurde zur Übersetzung gewissermaßen ein umfangreicher Prolegomena - Bd. vorgelegt. Ein Kommentar soll folgen. Der Studien-

band ist so reich ausgefallen, daß wir uns es aus Platzgründen versagen müssen, Einzelprobleme kritisch zu durchleuchten. Es soll nüchtern der wissenschaftliche Ertrag vorgestellt werden. Er ist nicht gering. S. XI-XXXVII bringen die «Abbrevations»; sie bilden mit den Bibliographien in den bekannten Quellenkunden Colonna und Moravcsik und in der Übersetzung nun ein komplettes, ziemlich fehlerfreies Literaturverzeichnis.

Überaus geistreich, weiterführend und von allgemeinem Interesse ist gleich der erste Beitrag von B. Croke, *Malalas, the man and his work*, S. 1-25. Wir heben insbesondere die neuen Gesichtspunkte hervor, die sich etwa weg von den Positionen Hungers bzw. Karayannopulos' in deren Literaturgeschichte bzw. Quellenkunde ergeben, also in den Handbüchern, zu denen man zuerst greift. Croke betrachtet die Chronographia nicht als amorph, sondern jedenfalls für Buch 1-8 wohl disponiert (freilich ist etwa ein Synkellos viel ausgewogener in der Auswahl des Materials). Er hält R. D. Scotts Trichotomie, Buch 1-6 unter dem Aspekt Jerusalem, 7-12 Rom, 13-18 Konstantinopel, für «suggestive»; dem möchte ich entgegenhalten, daß Buch 18, obwohl defekt überliefert, ein Sechstel des Ganzen ausmacht. Wird man da noch von organisierter Planung sprechen? Nach Hinweis auf die textlichen Schwierigkeiten des Proöms (der Parisinus und die slavische Version stimmen bei der Autor-Angabe schlecht zusammen) führt Croke die verschiedenen auch in sekundären Quellen aufscheinenden Beinamen des Autors (Antiochener, Malalas/Malelas, Rhetor) auf frühe handschriftliche Varianten zurück. Aus dem syrischen Mll = eloquens leitet er völlig richtig Grammatik- und Rechtsstudium ab («Prediger» anderer ist nicht überzeugend). Als Geburtszeit setzt er die 80er Jahre des 5. Jhs. an (mir ist Hungers und Karayannopulos' Ansatz unter Anastasios sympathischer. Sollte das Werk bis 574 gereicht haben, ist er stimmiger, die im Proöm bezeugte Rückerinnerung bis in Zenons Zeiten kann etwa über Großeltern gelaufen sein). Herkunftsort und lange Heimat des Autors war natürlich Antiochien; er kannte aus Reisen sicher Thessalonike und Paneas (das sagt er selber), Croke schließt recht einleuchtend auch auf Bekanntschaft mit Tripolis, Tyros, Jerusalem und Konstantinopel (etwa 515-520). Über Kenntnis antiochenischer Verhältnisse mindestens durch Dominos, städtische Aufzeichnungen und eigenes Erleben ist man sich in der Literatur einig. Sehr geistreich und erwägenswert ist Crokes Hypothese, Malalas sei ein mittlerer oder höherer Funktionär des officium comitis Orientis zu Antiochien gewesen, und er habe mit dessen Aufhebung 535 die Stadt verlassen. Ein Beweis ist aber nicht möglich. Sehr gut arbeitet der Verfasser den syrischen Hintergrund von Malalas' Religiosität heraus (Christi Geburtsjahr ist das 5967. der Welterschöpfung als Gegensatz zum durch das Erdbeben 526 ausgelösten Chiliasmus; Einfluß der in Syrien verbreiteten Apocrypha). Croke sieht das Werk nicht in Zusammenhang mit monophysitischer Betrachtungsweise, völlig zu Recht. Wenngleich ich Malalas nicht als Märtyrer des Chalcedonense unter monophysitischen Patriarchen ansehe. Aber es stimmt: Der vertretene theologische Standpunkt ist der eines nicht sonderlich interessierten Laien. Nie und

nimmer ist unser Autor mit dem Patriarchen Johannes Scholastikos von Konstantinopel gleichzusetzen. In der vieldiskutierten Frage, ob die erste Auflage des Werkes 528 (Ende der slavischen Übersetzung), 531 (vor Nika-Aufstand) oder 532 (Ewiger Friede zwischen Persern und Byzantinern) endete, favorisiert Croke das letztgenannte Jahr. Auch ist ihm der Abschluß des Gesamtwerkes mit dem Jahre 565 wahrscheinlicher, als mit 574. Aber hier gibt es wohl Argumente, keine schlüssigen Beweise. — Alles in allem, eine sehr anregende, geist—, aber nicht phantasievolle Arbeit von gesundem kritischem Urteil.

Die zweite Studie, in zwei Abschnitte geteilt, handelt über die byzantinische Chronographie: 1. B. Croke, *The early development of Byzantine chronicles*. Der Verfasser hält die Titelfassung des Malalas als *χρονικὴ ἱστορία, ἱστορία, ἐγκύκλιον* für möglich; letzteres würde ich nur für die Einleitung in Betracht ziehen. Voll zustimmen wird man den Thesen, Malalas habe Diodor, Theophilos und Sextus Julius Africanus über Mittelsmänner, Konsularfasten gar nicht benutzt; die Weltzeitrechnung (: «der Beginn des fatalen siebten Jahrtausends ist schon lange vorbei») gehe auf ein Nachfolgewerk des Hippolytos (wie parallel bei den *Excerpta Barbari*) zurück; Weitzmanns Ansetzung eines illuminierten Malalas sei nicht überzeugend belegt. — Der zweite Abschnitt ist, bis in die Neuzeit reichend, R. Scott, *The Byzantine chronicle after Malalas*. Wir können hier nur die gelungene Absetzung der Methode des Chronicon Paschale, Johannes von Antiochien und Theophanes von unserem Autor herausheben.

Es folgt E. Jeffreys, *Malalas' world view*. Die Autorin geht deskriptiv vor, sie bringt in Fülle Fälle, in denen sich Malalas' Antiochenertum, die Einflüsse aus dem syrischsprachigen, mesopotamisch-persischen und griechisch-römischen Milieu manifestieren (Kaiserbesuche in Antiochien, ihre Bautätigkeit, Erdbeben, Inschriften und Statuen/Tychai; Interesse für Etymologie). Es werden die Belege für gnostisch-hermetisch-orphischen Einfluß, Einfluß von Magie/Talismannen beigezogen. Die Materialsammlung ist sehr brauchbar, methodisch ist nur immer zu bedenken, daß wir aus alledem nicht so ohne weiteres auf Malalas selber schließen dürfen: Er hat doch wohl fast alles Quellen entnommen, und das eigentlich selbst von ihm Herausdestillierte ist durch deren Verlust schwer zu beurteilen. Der Gebrauch des Wortes «σοφός» ist noch am ehesten ureigen malalianisch. Der Aufsatz steht S. 55-66.

Als vierter Artikel folgt S. 67-85 R. Scott, *Malalas and his contemporaries*. Hier werden sehr anschaulich die Strukturen des Malalas (Mythen werden euhemeristisch als Fakten genommen. Beschränkung der griechischen Geschichte auf Monarchien, Mangel an Interesse an der römischen Geschichte zwischen Vertreibung der Könige bis Julius Cäsar. Interesse an Chronologie, Orakel etc.) herausgestellt, und er wird an seinen Zeitgenossen (Hesychios war ihm vielleicht ähnlich) gemessen. Hier ergibt sich aber mehr Trennendes als Verbindendes (man nehme die Unterschiede in der Berichterung des Faktischen bei Prokop, wie sie Rubin im RE-Artikel herausgearbeitet hat, zur Kenntnis!).

S. 87-109 folgt A. Moffatt, *A record of public buildings and monuments*.

Wichtig ist gleich zu Beginn der Hinweis, durch die Verlagerung der Interessen des Autors von Antiochien nach Konstantinopel seien die Eroberung von Antiochien 540 und der Wiederaufbau zu kurz gekommen. Die Autorin behandelt die Bauten der mythischen Zeit (einige Tempel, die dem Glauben nach daraus herrührten, wurden in Kirchen verwandelt), der hellenistischen Epoche, sie geht auf die Monumente in Jerusalem, Antiochien und Konstantinopel vor und während der Kaiserzeit ein, sie bespricht die Statuen, Tychai und Talismane und dgl. mehr. Damit ist ein wichtiges Anliegen der Geschichtsschreibung des Malalas abgedeckt.

Das Herzstück der Studies ist S. 111-166, E. Jeffreys, *Chronological structures in Malalas' chronicle*. Mit hier nur anzudeutendem reichen Ertrag unterzieht die Autorin praktisch eine jede genannte Jahreszahl einer Prüfung: Jahre ab Adam (aufregend, weil bezüglich der Herkunft ungeklärt: 3000 Jahre bis Phalek, 6000 bis zur Kreuzigung Christi), auf Christus bezogene Daten, griechische Herrschertafeln, römische Kaiser- und Konsularjahre (hier werden eine Menge verdeckter Personenvertauschungen bei Malalas aufgedeckt), Indiktionsjahre, antiochenische und andere Ären, Erdbeben, Comites orientis, Patriarchen. Ein exzellenter Aufsatz; ich bin nur bei einigen Kaiserdaten nicht einverstanden, wo die griechische Handschrift sicher ein halbes Jahr (wie jeweils die slavische Übersetzung) durch eine Nota, eine querliegende Klammer hinzuzählt.

S. 167-216 folgt E. Jeffreys, *Malalas' sources*. Sie geht darin auf jede einzelne Quellenangabe des Autors ein, und nach ihrer Meinung hat er im Original benützt: Bassos, Brunichios, Charax, Domninos, Eustathios, Eutropios, Eutychianos, Nestorianos, Philostratos, Priskos, Sisypchos/Diktys, Timotheos, den bastagerios Timotheos. Nur indirekt seien ihm u.a. Afrikanos, Kastor, Klemens, Kyrillos, Homer, Pseudo-Eusebios zugänglich gewesen; es werden jeweils probable Argumente gegeben, eine sichere Entscheidung ist infolge der bekannten Quellenlage nicht zu treffen; so würde ich einen Zusammenhang zwischen Malalas' und Pseudo-Eusebios' Prooem sehen. Im allgemeinen untermauert also Jeffreys Bouriers Quellenuntersuchung der ersten 14 Malalabücher von 1899. Aber neben diesen namentlich fixierbaren Autoren standen Malalas auch anonyme Dokumente, Gesetzessammlungen u. dgl. zur Verfügung, und Jeffreys betont auch ganz richtig, er habe ungenannte Autoren herangezogen. Es standen ihm anonyme Herrscher- und Erdbebenlisten zur Verfügung. Acta urbis zog bereits A. Schenk v. Stauffenberg 1931 in Betracht (allerdings in von Rezensenten angegriffener Formulierung). Jeffreys leitet eine Menge an Kenntnis aus der hypothetischen Stellung des Malalas im Ressort des Comitatus Orientis ab. Die Bedeutung der Arbeit liegt in erster Linie in der Behandlung der Bücher 15ff., auf die ja Bourier nicht eingegangen war. Hervorzuheben ist, daß Jeffreys in Buch 18 ab dort, wo Konstantinopel in den Gesichtskreis tritt, zwar stilistische Unterschiede feststellt (wie wir auch), aber an *einen* einheitlichen Autor glaubt.

Einer vielbehandelten Thematik widmet sich S. 217-244, *The language of Malalas* (A. James, *General survey*; M. Jeffreys, *Formulaic phraseology*; E. und

M. Jeffreys, *Portraits*). Wir erinnern nur an die Vorgängerarbeiten von Wolf, Merz, Rüger und —wichtig— Charalambakes. Wir möchten die Verweise auf bürokratische Formeln und die Einarbeitung der aus der slavischen Übersetzung zu gewinnenden (unter Heranziehung von Isaak Porphyrogenetos und Tzetzes) Eigenschaftswörter hervorheben. Ein Wort in eigener Sache: Bei allem Respekt vor den Vulgärformen des Malalas ist doch vieles der Überlieferung zuzuschreiben, ich werde sowenig wie Chilmead und Dindorf εἰσελθότος und jegliches -iv statt -iov in den Text setzen (was für Wolf etwa geradezu ein Glaubenssatz war).

S. 245-311: *The transmission of Malalas' chronicle*. 1. E. Jeffreys, *Malalas in Greek*. Die Abschnitte über die handschriftliche Überlieferung des Autors übergehen wir als bekannt; die Zahl der Autoren, die ihn benutzten, ist größer, als bei Karayannopulos angegeben. Wichtige Forschungsergebnisse des Aufsatzes sind: Johannes von Ephesos benutzte die Edition von 532 und die Konstantinopolitaner Fortsetzung, was eher auf ursprünglichen Zusammenhang weist. Evagrius lag eine umfangreichere Fassung in der ersten Ausgabe vor. Das Chronicon Paschale schrieb Malalas bis 532 aus. Wichtig auch die Notizen über den «Great chronographer» und Theophanes.

M. Jeffreys legt in einer Appendix (S. 268-276) den Finger auf einen wunden Punkt in der Überlieferung: Theophanes benützt S. 459-472, das Chronicon Paschale S. 448-475, die Excerpta ecclesiastica bei Cramer S. 447-473 der Bonner Ausgabe nicht! Ähnlich ist der Befund in der syrischen Nachfolge. Er schließt auf eine Lücke.

S. Franklin behandelt S. 276-287 sehr souverän: *Malalas in Slavonic*. Die Urfassung entstand bekanntlich wohl in Bulgarien (und reichte nicht bis zum Ende unseres griechischen Textes). Sie ist —nicht nur in einer Version— bruchstückweise in verschiedenen russischen historischen Sborniki bis in die Neuzeit hinein überliefert. —En passant: Die Arbeit von Šestakov im *Vizantijskij vremennik* 1 (1894) 503-552 ist auch noch nach Erscheinen der englischen Malalas-Übersetzung mit Gewinn heranzuziehen (im Detail, nicht in der Gesamttendenz, hält sie doch alles Russische fast für echt!).

Ein ganz besonders aufregender Artikel ist J. Stevenson, *Malalas in Latin*, S. 287-299. E. A. Lowe in den *Codices Latini antiquiores*, p. 1, Oxford 1934, Nr. 91 datierte das Stück in die Mitte des 8. Jhs. Der Ursprungsort war ihm unklar (obwohl er genau um die Verbindung mit Rom wußte), er fühlte sich durch die Initialen an Norditalienisches erinnert. Stevenson nun versetzt die Vorlage mit nicht ungläubwürdigen Gründen (eine Spezialuntersuchung ist angekündigt) ins 7. Jh. und schließt auf Theodor von Tarsos, mithin auf die Schule von Canterbury als Ausgangspunkt.

Sehr wichtig ist W. Witakowski, *Malalas in Syriac* (S. 299-310). Über die Bedeutung etwa eines Johannes von Ephesos, Pseudo-Dionysios von Tel Mahre, Michael Syros u.a. war man sich schon lange im Klaren: Sie geben z. T. Zeugnis vom noch unabbreviierten Malalas. Witakowski weist darauf hin, daß weitere Studien noch Malalas-Fragmente ans Licht bringen könnten.

S. 313-324: B. Croke, *The development of a critical text*. Spannend, einläßlich wird Wesentliches zur Bibliotheks- und Wirkungsgeschichte des Baroccianus 182 vorgetragen.

Den Abschluß bildet —von einem wichtigen Register abgesehen— B. Croke, *Modern study of Malalas*, S. 325-338. Bescheiden hebt der Autor den großen Fortschritt, den die englische Übersetzung von 1986 gebracht hat, nicht gebührend hervor.

Eine sehr gelungene Einführung in den Malalas; man könnte als Einzelkämpfer davon abgeschreckt werden, den Historiker zu edieren, wo doch ein eingeschworenes, hochqualifiziertes Team darüber arbeitet. Aber Editionen sind da, um durch bessere abgelöst zu werden!

Würzburg

HANS THURN

Repertorium der griechischen Kopisten 800-1600. 2. Teil: *Handschriften aus Bibliotheken Frankreichs und Nachträge zu den Bibliotheken Großbritanniens* [Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik, hrsg. v. H. Hunger, Band 3]. 2A: *Verzeichnis der Kopisten*, erstellt von E. Gamillscheg und D. Harlfinger; 2B: *Paläographische Charakteristika*, erstellt von H. Hunger; 2C: *Tafeln*. Wien, Österr. Akad. d. Wiss., 1989, 4o, σελ. 227, σελ. 202, πίν. 308.

Οι δύο διακεκριμένοι παλαιογράφοι ανέλαβαν —με τη γεραρή συνδρομή του H. Hunger— τη μεγαλεπήβολη και εξαιρετικά κοπιώδη προσπάθεια να εφοδιάσουν όχι μόνο την παλαιογραφική, αλλά και τη φιλολογική κοινότητα στο σύνολό της με ένα ευρετήριο των Ελλήνων βιβλιογράφων που έζησαν από το 800 ως περίπου το 1600. Το έργο τους δεν υποκαθιστά απλώς το πασίγνωστο και μνημειώδες για την εποχή του αντίστοιχο ευρετήριο των M. Vogel και V. Gardthausen, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Λιψία 1909, αλλά συνιστά μια εντελώς πρωτότυπη ως προς τη σύλληψη, διεξοδική ως προς το περιεχόμενο και φιλόδοξη ως προς την πραγμάτωση προσπάθεια. Το νέο ευρετήριο δεν συντάχθηκε με βάση τους καταλόγους των ελληνικών χειρογράφων, αλλά με λεπτομερή εξέταση των κωδίκων in situ. Το πρώτο μέρος αποτελείται από τρία τεύχη: αφορά τα χειρόγραφα της Μ. Βρετανίας και είδε το φως της δημοσιότητας το 1981. Το δεύτερο μέρος, επίσης από τρία τεύχη, περιλαμβάνει όσους γραφείς αντέγραψαν κώδικες, που σήμερα βρίσκονται σε κάποια βιβλιοθήκη της Γαλλίας, καθώς και προσθήκες στις βιβλιοθήκες της Μ. Βρετανίας.

Ο τρόπος διάρθρωσης των τριών τευχών του δεύτερου μέρους είναι όμοιος με αυτόν του πρώτου: στο πρώτο τεύχος αναφέρονται περισσότεροι από πεντάκισιους γραφείς, οι οποίοι ευρετηριάζονται αλφαβητικά, σύμφωνα με το όνομά τους. Για τους βιβλιογράφους που αναφέρθηκαν ήδη στο πρώτο μέρος δίνεται ο εκεί αριθμός. Κάθε άρθρο αποτελείται από τις εξής ενότητες (εννοείται ότι όπου

δεν χρειάζεται κάποια απ' αυτές παραλείπεται): *Biogr.*: δίνονται σύντομα βιογραφικά στοιχεία, αναφέρονται οι τυχόν συνεργάτες βιβλιογράφοι, καθώς και τα πρόσωπα για λογαριασμό των οποίων εργάστηκαν οι γραφείς. *Poss.*: μνημονεύονται οι γνωστοί κτήτορες της πρώτης γενεάς. *Pal.*: αναγράφονται οι παλαιογραφικές και κωδικολογικές λεπτομέρειες που αφορούν τον γραφέα. *Lit.*: παρατίθεται η βιβλιογραφία, με παραπομπές σε παλαιότερα ευρετήρια, καταλόγους πανομοιοτύπων, καθώς και σε εξειδικευμένες εργασίες. *Hss.*: απαριθμούνται τα χειρόγραφα που αντέγραψε ο εκάστοτε γραφέας: προηγούνται τα χρονολογημένα και ακολουθούν τα μη χρονολογημένα: χειρόγραφα που ελέγχθηκαν μόνο από τον ένα ερευνητή φέρουν στον τίτλο την ένδειξη Ha (Harlfinger) ή Ga (Gamillscheg). *Err.*: επισημαίνονται παλαιότερες λανθασμένες αποδόσεις κωδίκων στους γραφείς. Ακολουθούν πέντε πίνακες: των χειρογράφων, των χρονολογιών γραφής των χειρογράφων, των συγγραφέων και των έργων που περιλαμβάνονται στα χειρόγραφα, των προσώπων και των τόπων που μνημονεύθηκαν, και —κάτι που δεν υπήρχε στο πρώτο μέρος— πίνακας αντιστοιχίας των χειρογράφων προς τα πανομοιότυπα του τρίτου μέρους.

Το δεύτερο τεύχος αποτελεί και αυτή τη φορά πόνημα του H. Hunger. Διαβάζεται πάντοτε σε συνάρτηση με το τρίτο, τα πανομοιότυπα, και, με μία εξαίρεση, δεν περιλαμβάνει γραφείς που αναφέρθηκαν ήδη στο πρώτο μέρος, καθώς και γραφείς με εξαιρετικά μικρή παραγωγή. Η εξέταση της γραφής ολοκληρώνεται, όπως και στο πρώτο μέρος, σε τέσσερις ενότητες: 1. Σύντομη περιγραφή της γραφής, όπως αυτή παρουσιάζεται στον αντίστοιχο πίνακα του τρίτου τεύχους. 2. Αξιοσημείωτες μορφές χαρακτηριστικών γραμμάτων που δίνονται με σχεδιασμό. 3. Αξιοσημείωτα συμπλέγματα ή συνδυασμοί γραμμάτων που επίσης παρουσιάζονται με σχεδιασμό. 4. Αναφορά στην ύπαρξη ή μη πνευμάτων και τόνων, γιώτα προσγεγραμμένου ή υπογεγραμμένου, τελειών επάνω στο γιώτα.

Στο τρίτο τεύχος έχουμε τους πίνακες: είκοσι πέντε από αυτούς προέρχονται από χειρόγραφα που βρίσκονται εκτός Γαλλίας. Πρέπει να τονίσουμε το γεγονός ότι αυτή τη φορά οι πίνακες παρουσιάζουν το φυσικό μέγεθος των χειρογράφων και δεν έχουν υποστεί μεγεθύνσεις ή σμικρύνσεις, όπως είχε συμβεί στο αντίστοιχο τμήμα του πρώτου μέρους σε ορισμένους απ' αυτούς. Ωστόσο, οικονομικοί προφανώς λόγοι δεν επέτρεψαν ούτε αυτή τη φορά τη δημοσίευση και ενός δευτέρου πανομοιοτύπου για κάποιους βιβλιογράφους με μακροχρόνια καριέρα.

Η μεγάλη ακρίβεια, η επιμέλεια, η προσοχή στη λεπτομέρεια, αρετές εύκολα αναγνωρίσιμες και στο δεύτερο αυτό μέρος, ελαχιστοποιούν το έργο της κριτικής περιορίζοντάς το σε διορθώσεις ασήμαντων λαθών, ευνόητων σε πόνημα αυτής της έκτασης: στο πρώτο τεύχος παρατηρείται κάποτε κάποια μικρή ασυνέπεια στη χρήση ορισμένων κύριων ονομάτων. Έτσι ο Ailianos αναφέρεται ως Ailianos (αρ. 156, 241, 248), αλλά και ως Ailianos der Taktiker (αρ. 3 [5 φορές], 236, 338, 432): ο Αμμώνιος γράφεται πάντοτε Ammonios, με μία όμως εξαίρεση (αρ. 247), όπου αναφέρεται ως Ammonios Hermeiu: ο Ιωάννης Γεωμέ-

τρης καταχωρείται ως Geometres (αρ. 154), αλλά και ως Johannes Geometres (αρ. 191)· ο Ιωάννης Στοβαίος αναφέρεται δύο φορές ως Johannes Stobaios (αρ. 156, 247) και δύο ως Stobaios (αρ. 315 [2 φορές])· ο Ισαάκ ο Σύρος μία φορά ως Isaak der Syrer (αρ. 258) και δύο ως Isaak Syros (αρ. 351, 378). Αβλεψίες του πρώτου τεύχους: ο Αντίοχος Πανδέκτης (Antiochos Pandektes) αναφέρεται μία φορά ως Antonios Pandektes (αρ. 508). Ο ψευδο-Ανδρόνικος από τη Ρόδο αναφέρεται μία φορά ως Andronikos von Rhodos (αρ. 316), ενώ στο ευρετήριο καταχωρείται στη λέξη Ps. - Andronikos von Rhodos. Στο τρίτο ευρετήριο στη λέξη Florilegien αναγράφεται: De spiritu sancto: 330, theologisch: 437, 527· η ορθή σειρά των αριθμών είναι η αντίστροφη (De spiritu sancto: 437, 527, theologisch: 330). Επίσης στη λέξη Briefe θα πρέπει να προστεθούν οι αριθμοί: 217, 370, 393, 437.

Στο δεύτερο τεύχος, στην ενότητα όπου περιγράφεται σύντομα ο τρόπος γραφής του εκάστοτε βιβλιογράφου, γίνεται λόγος και για το ιδιαίτερο είδος γραφής των τίτλων (Überschriften)· αρκετά συχνά ωστόσο ο αντίστοιχος πίνακας δεν παρουσιάζει τους τίτλους αυτούς· π.χ. αρ. 435 (πίν. 247), αρ. 461 (πίν. 263), αρ. 459 (πίν. 260), αρ. 515 (πίν. 300), αρ. 521 (πίν. 301)· σε λίγες μόνο περιπτώσεις, π.χ. αρ. 15 (πίν. 10), αναφέρεται ότι ο τίτλος δεν υπάρχει στο πανομοιότυπο.

Το βιβλίο είναι άψογα τυπωμένο και οι τυπογραφικές αβλεψίες πολύ περιορισμένες· σημειώνω ενδεικτικά: στο τρίτο ευρετήριο του πρώτου τεύχους στη λέξη Autographa το 94 να γίνει 92, στη λ. Heron von Alexandria το 316 να γίνει 317, στη λ. Philoponos Johannes το 134 να γίνει 135, στη λ. Johannes Chrysostomos το 523 να γίνει 525.

Οι παραπάνω διορθώσεις δεν μειώνουν καθόλου το αδιαφιλονίκητο κύρος, την αναμφισβήτητη αξία και την πολλαπλή χρησιμότητα του νέου αυτού εργαλείου δουλειάς των παλαιογράφων. Με δικαιολογημένη, λοιπόν, ανυπομονησία περιμένουμε το τρίτο μέρος που αφορά τα χειρόγραφα των βιβλιοθηκών της Ρώμης, συμπεριλαμβανομένης και της Βατικανής, καθώς και τους συνολικούς πίνακες των τριών μερών που, όπως αναφέρει ο H. Hunger, θα εκδοθούν μέσα σ' αυτόν τον αιώνα.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

A. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΔΟΥ-ΣΩΤΗΡΟΥΔΗ

Ἀλέξανδρος Σιδεράς, 25 ανέκδοτοι βυζαντινοί επιτάφιοι, [Κλασικά Γράμματα, 5], Θεσσαλονίκη 1991, σελ. 406.

Είναι γνωστή η έλλειψη κριτικῶν ἐκδόσεων γιὰ πάρα πολλὰ ἔργα τῆς βυζαντινῆς γραμματείας. Συνεπῶς, ἡ δημοσίευση κάθε καινούριας ἐκδοσης εἶναι ιδιαίτερα εὐπρόσδεκτη, πολὺ περισσότερο ὅταν πρόκειται περὶ ἀνεκδότων, ὅπως συμβαίνει μὲ τοὺς 25 ἐπιτάφίους ποὺ παρουσιάζει τώρα ὁ Α. Σιδεράς. Τὸν

πίνακα περιεχομένων και ένα σύντομο πρόλογο στα γερμανικά (σ. 9-15) ακολουθούσαν τα 25 κείμενα κατά χρονολογική σειρά (σ. 17-387). Το βιβλίο κλείνει με το ελληνικό κείμενο του πίνακα περιεχομένων και του προλόγου (σ. 389-400) και ένα εύρετήριο ονομάτων (σ. 401-406).

“Όπως σημειώνει ο συγγρ. στον πρόλόγο του, η έκδοση αποτελεί τμήμα μιᾶς ἐκτενέστερης, ἀδημοσίευτης ἀκόμα, πραγματείας του για τοὺς βυζαντινοὺς ἐπιταφίους¹. Μεταξὺ ἄλλων ὁ συγγρ. ἀναφέρει ὅτι «οἱ ἐκδόσεις αὐτές, παρὰ τὴν κατὰ τὸ πλεῖστον ὀριστική μορφή τοῦ κειμένου τους, ἀποτελοῦν ἀπλῶς μιὰ συμβιβαστική λύση, μέχρι νὰ βρεθῶ ὁ ἴδιος (ἢ ἄλλοι, πού μπορεῖ νὰ μὲ προλάβουν) ἀπὸ ἄποψη χρόνου σὲ θέση, νὰ παρουσιάσω κάθε κείμενο σὲ μιὰ έκδοση, πού ν' ἀνταποκρίνεται στὶς ἀπαιτήσεις τῆς σύγχρονης ἐκδοτικῆς τεχνικῆς» (σ. 398) καὶ «Ὅλα τὰ προβλήματα σχετικὰ μὲ τοὺς συγγραφεῖς, τοὺς ἀποδέκτες, τὶς χρονολογίες κλπ. τούτων τῶν ἀνεκδότων καθὼς καὶ γενικὰ ὄλων τῶν βυζαντινῶν ἐπιταφίων ἔχουν συζητηθεῖ μὲ τὴν ἀνάλογη εὐρύτητα στὴν πραγματεία μου [...] πού πρόκειται νὰ δημοσιευτεῖ σύντομα, ὥστε ἡ ἐπανάληψή τους ἐδῶ περιττεύει» (σ. 399).

Ἡ σεβαστὴ αὐτὴ ἄποψη ἔχει ὅμως καὶ κάποιες ἀρνητικὲς συνέπειες γιὰ τὴν έκδοση. Τὰ κείμενα τυπώνονται μόνο μὲ ἓνα βασικὸ κριτικὸ ὑπόμνημα, ἐνῶ προφανῆ παραθέματα ἀρχαίων καὶ βιβλικῶν χωρίων σημειώνονται μὲ εἰσαγωγικά στὸ κείμενο χωρὶς περαιτέρω μνεία. Δὲν γίνεται καμία ἀναφορὰ στὸ χαρακτήρα καὶ τὸ περιεχόμενο τῶν χειρογράφων πού παραδίδουν τοὺς ἐπιταφίους, ἔστω κι ἂν δεχτεῖ κανεὶς ὅτι μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ εἶναι ἀρκούντως γνωστά². Κατὰ κύριο λόγο ὅμως δὲν ἐξηγοῦνται οἱ ταυτίσεις τῶν προσώπων καὶ οἱ προτεινόμενες χρονολογήσεις. Γιὰ παράδειγμα, ὁ συγγρ. ἀποδίδει τὸν ἀνώνυμο ἐπιτάφιο XI (σ. 205-210)³, ὅπου ὁ ὁμιλητὴς θρηνεῖ τὸ θάνατο τοῦ γιοῦ του, στὸν Νικήτα Εὐγενειανὸ μὲ τὴ χρονολογία «περὶ τὸ 1165». Τί γνωρίζουμε ἀπὸ τὴ ζωὴ τοῦ Εὐγενειανοῦ, πέρα ἀπὸ τὸ ὅτι ἔγραψε τὸ ἔμμετρο μυθιστόρημα *Τὰ κατὰ Δρόσιλλαν καὶ Χαρικλέα*, πού νὰ ἐπιτρέπει αὐτὴν τὴν ταύτιση καὶ τὴν τόσο ἀκριβῆ χρονολόγησι; Οἱ μόνες πληροφορίες πού μᾶς παρέχει τὸ ἴδιο τὸ κείμενο εἶναι ὅτι ὁ γιὸς τοῦ ὁμιλητῆ ἦταν μέλος τῆς συγκλήτου (σ. 210.3-7), παντρεμένος (σ. 207.13) καὶ πατέρας τριῶν μικρῶν παιδιῶν (σ. 207.23-208.1). Ἐὰν ὑπάρχουν σαφεῖς ὁμοιότητες τοῦ λόγου XI μὲ τὸ συγκεκριμένο Κομνήνιο μυθιστόρημα, πού πράγματι περιλαμβάνει πληθώρα θρήνων καὶ θρηνητικῶν μονολόγων⁴, θὰ ἔπρεπε αὐτὲς νὰ εἶχαν σημειωθεῖ στὸ apparatus fontium.

1. A. Sideras, *Die byzantinischen Grabreden. Prosopographie, Datierung, Überlieferung*, Göttingen 1982. Βλ. καὶ τοῦ ἴδιου, «Byzantinische Leichenreden. Bestand, Prosopographie, zeitliche und räumliche Distribution, literarische Form und Quellenwert», R. Lenz (ἐκδ.), *Leichenpredigten als Quelle historischer Wissenschaften*, τόμος 3, Marburg 1984, 17-49.

2. Π.χ., ὁ Scorial. Υ-Π-10 (13ος αἰ.), πού παραδίδει πάρα πολλὰ ρητορικὰ κείμενα τοῦ 12ου αἰώνα, ἢ ὁ Vindob. phil. gr. 95 (14ος αἰ.) μὲ ἔργα τοῦ Θεοδώρου Μετοχίτη.

3. Ἡ ἀρίθμηση τῶν λόγων στὴν έκδοση Σιδερά θὰ γίνεταί μὲ λατινικὰ ψηφία.

4. *Δρόσ.* V.183-193, VI.204-234, IX.37-107, IX.235-256 (θρήνοι) καὶ I.226-257,

Ἡ ἴδια ἀπορία ὑπάρχει καὶ γιὰ τοὺς ἀνώνυμους ἐπιταφίους I καὶ II (σ. 19-23 καὶ 27-30), ποὺ ἀποδίδονται ἀπὸ τὸν συγγρ. στὸν Χορίκιο Γάζης. Ὁ λόγος II ἐκφωνήθηκε πράγματι στὴ Γάζα (σ. 29.11). Εἶναι ἀκόμη πιθανὸ νὰ γράφτηκαν τὰ δύο κείμενα ἀπὸ τὸν ἴδιο ρήτορα, ἀφοῦ παραδίδονται τὸ ἓνα μετὰ τὸ ἄλλο στὸ ἴδιο χειρόγραφο⁵ καὶ παρουσιάζουν δομικὲς καὶ ὑφολογικὲς ὁμοιότητες. Ἡ ἀπόδοση ὅμως στὸν Χορίκιο δὲν εἶναι σαφὴς γιὰ τὸν ἀναγνώστη. Ἐκ πρώτης ὄψεως θὰ μπορούσαν νὰ ἔχουν γραφεῖ καὶ ἀπὸ τὸν Προκόπιο Γάζης, δάσκαλο τοῦ Χορικίου καὶ ἐξίσου διάσημο ρήτορα, ἂν μάλιστα λάβουμε ὑπόψη μας ὅτι ὁ συγγραφέας τοῦ λόγου I καταδικάζει μὲ αὐστηρὴ γλῶσσα τὶς θεατρικὲς παραστάσεις (σ. 21.5-11), ἐνῶ εἶναι γνωστὴ ἡ θετικὴ στάση τοῦ Χορικίου ἀπέναντι στὸ θέατρο⁶. Ἡ ἐντελῶς «γυμνὴ» παρουσίαση τῶν 25 κειμένων ὁπωσδήποτε δυσχεραίνει τὴν ἔρευνα, ἐξαρτώντας ἄμεσα τὴν παρούσα ἔκδοση ἀπὸ τὴ δημοσίευση τῆς πραγματείας.

Μετὰ ἀπὸ αὐτὴν τὴ γενικὴ παρατήρηση μπορούμε νὰ ἐπικεντρώσουμε τὴν προσοχὴ μας στὰ ἴδια τὰ 25 κείμενα. Οἱ πρῶτοι δύο λόγοι, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, ἀνήκουν στὶς ἀρχὲς τοῦ βου αἰώνα. Οἱ ὑπόλοιποι 23 καλύπτουν τὴν περίοδο ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 12ου αἰώνα ὡς τὸ τέλος τοῦ βυζαντινοῦ κράτους. Ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς 23 λόγους πάλι, ἔντεκα χρονολογοῦνται στὸν 12ο, τέσσερις στὸν 14ο καὶ ὀκτῶ στὸν 15ο αἰώνα. Ἀνάμεσα στοὺς συγγραφεῖς συγκαταλέγονται μεγάλες μορφὲς τῶν βυζαντινῶν γραμμάτων ὅπως οἱ Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης (III), Θεόδωρος Μετοχίτης (XIV), Μάρκος Εὐγενικός (XX) καὶ Βησσαρίων (XXI-XXII). Πλούσια εἶναι ἡ συγκομιδὴ ἀπὸ τὸ σωζόμενο ἔργο τοῦ Γρηγορίου Ἀντιόχου (12ος αἰ.) μὲ ἑπτὰ λόγους (IV-X), τέσσερις ἀπὸ αὐτοὺς ἀφιερωμένους στὸν πατέρα του⁷.

Ὁ συγγρ. ἐπιμελήθηκε τὰ κείμενα μὲ ἰδιαίτερη φροντίδα, προτείνοντας ἐξαίρετες διορθώσεις (π.χ., 19.19, 20.4, 28.9, 34.2, 81.18, 85.18, 205.9, 207.27, 210.7, 229.2, 232.14, 251.3, 381.13, 382.3, 387.19) καὶ συμπληρώνοντας μὲ εὐαισθησία τὰ πολλὰ χάσματα τῶν χειρογράφων (βλ. τὸ λόγο VI [σ. 91-100] ἢ τὸ λόγο XIII [σ. 225-246]). Ἐλάχιστες εἶναι περιπτώσεις ὅπου θὰ μπορούσε νὰ διαφωνήσει κανεὶς μὲ τὶς προτεινόμενες διορθώσεις (π.χ., 40.16, 45.32, 46.23 [ἢ σημείωση στὸ περιθώριο ἔπρεπε νὰ συμπεριληφθεῖ στὸ κείμενο], 205.8, 208.2, 225.14-15, 230.8). Λίγα εἶναι καὶ τὰ τυπογραφικὰ λάθη (9 [ἢ

I.289-352, II.125-143, IV.110-150, V.108-126, VI.34-94, VI.306-327, VIII.197-239 (θρηνητικοὶ μονόλογοι). Γιὰ τὴν τυπολογία τῶν θρήνων στὰ Κομνήνεια καὶ Παλαιολόγεια μυθιστορήματα καὶ τὴ σχέση τους μὲ τὰ ἀντίστοιχα ρητορικὰ ἔργα τῆς ἐποχῆς βλ. P. A. Agapitos, *Narrative Structure in the Byzantine Vernacular Romances. A Textual and Literary Study of Kallimachos, Belthandros and Libistros* [Misc. Byz. Monac. 33], München 1992, 209-217.

5. Τὸν Laurentianus LX.6, φ. 258^r-262^r τοῦ 14ου αἰώνα.

6. Βλ. I. E. Στεφανῆς, *Χορικίου σοφιστοῦ Γάζης Συνηγορία μίμων*. Εἰσαγωγή, μετάφραση, σχόλια [Κλασικὰ Γράμματα, 3], Θεσσαλονίκη 1986.

7. Γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Ἀντιόχου βλ. τώρα τὴν ὑπὸ δημοσίευση διατριβὴ τῆς Μαρίνας Λουκάκη, *Études sur la vie et l'œuvre de Grégoire Antiochos. L'éloge du patriarche Basile Kamatéros* στὰ *Byzantina Sorbonensia*, μὲ ἔκδοση καὶ μετάφραση τοῦ ἐγκωμίου στὸν Πατριάρχη Βασίλειο Β' Καματηρὸ (1183-1186).

σωστή χρονολογία θανάτου του Εύγενικοῦ εἶναι 1445], 28.2, 29.2, 34.17, 36.12, 38.10, 50.10 *ἐκβέβληται*, 206.1 [ὑπόμν.], 210.3, 228.10, 347.20 [ὑπόμν.]), ἐνῶ υπάρχουν μερικές ἀσάφειες στοῦ ὑπόμνημα (π.χ., 207.13 *ἐγκαλλώπισμα* [στοῦ ὑπ. σημειώνεται «13 ἀγλαΐσμα sscr. ἐγκαλλώπισμα Η»], 386.1, 387.11).

Σὲ ἓνα σημεῖο μεθόδου θὰ πρέπει ὡστόσο νὰ διαφωνήσω, στὴ μερικὴ διόρθωση γραφῶν ἢ παραθεμάτων με βάση τὰ ἀντίστοιχα ἀρχαῖα ἢ βιβλικά χωρία (π.χ. 19.12, 81.27, 195.2, 206.19). Ἀρκετὲς φορές οἱ Βυζαντινοὶ παρέθεταν χωρία τῆς ἀρχαίας γραμματείας παραλλαγμένα, εἴτε γιατί ἐπενέβαιναν στὴ σύνταξη ὥστε νὰ ἐνσωματωθεῖ λειτουργικὰ ἢ φράση στοῦ ρυθμοῦ τοῦ πεζοῦ λόγου ὅταν ἐπρόκειτο γιὰ ποιητικὰ κείμενα, εἴτε γιατί ἀπλῶς τὰ θυμόνταν λάθος. Αὐτὸ ποῦ ἐνδιαφέρει τὸ σημερινὸ ἀναγνώστη δὲν εἶναι ἡ ὀρθὴ μορφή τοῦ ἀρχαίου κειμένου, ἀλλὰ ἡ συγκεκριμένη χρῆση του ἀπὸ τὸν μεσαιωνικὸ συγγραφέα. Ἡ ὁποιαδήποτε ἀπόκλιση, λοιπόν, εἶναι σημαντικὴ γιὰ τὴν κατανόηση καὶ ἐρμηνεῖα τοῦ βυζαντινοῦ κειμένου⁸.

Καὶ ἐδῶ βρίσκεται ἡ μεγαλύτερὴ προσφορὰ τῆς ἐκδοσης. Τὰ 25 κείμενα παρέχουν ἓνα πλούσιο ὕλικὸ γιὰ τὴν ἐρμηνεῖα πολλῶν πλευρῶν τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ: ἱστορικὲς πληροφορίες γιὰ πρόσωπα καὶ πράγματα, ἄφθονο λεξικογραφικὸ ὕλικὸ, μιὰ πλατιά βάση γιὰ λογοτεχνικὴ ἐρμηνεῖα, ἀλλὰ καὶ τὴ σκιαγράφηση τῶν ἀντιλήψεων τῆς ἐποχῆς γιὰ τὴ ρητορικὴ τέχνη με γνώμονα τὸ τόσο σημαντικὸ λογοτεχνικὸ εἶδος τῶν ἐπιταφίων. Γιὰ παράδειγμα, μέσα ἀπὸ τὰ 25 ἔργα μπορούμε νὰ διακρίνουμε τὴ χρῆση τῶν τριῶν συναφῶν κατηγοριῶν «ἐπιτάφιος», «παραμυθητικὸς λόγος» καὶ «μονωδία». Διαφαίνεται ἔτσι ὁ βαθμὸς ἐλευθερίας στοῦ χειρισμὸ τῶν παραδεδομένων ρητορικῶν θεωριῶν⁹ καὶ τῶν διάσημων ἔργων τῆς πρωτοβυζαντινῆς καὶ τῆς μεσοβυζαντινῆς περιόδου¹⁰.

8. Βλ. ἐδῶ 59.25 (χρῆση τοῦ *λελευκασμένη* ἀντὶ τοῦ βιβλικοῦ *λελευκανθισμένη* λόγω «ἀττικοῦ» ὕφους καὶ πεζογραφικοῦ ρυθμοῦ), 78.15-17 (ἀντιμετάθεση καὶ πρόσθεση λέξεων σὲ βιβλικὸ χωρίο λόγω τοῦ ρυθμοῦ), 79.32 (προσαρμογὴ βιβλικοῦ χωρίου σὲ ἄλλα συμφραζόμενα), 332.30-31 (ἀπὸ μνήμης παράθεση), 352.8 (ἐσφαλμένη ἀπόδοση). Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ σχετικὰ με μιὰ ἐρμηνευτικὴ «παρανόηση» ἐνὸς βιβλικοῦ χωρίου ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Ἰταλικὸ βλ. P. A. Agapitos, «Michael Italikos, Klage auf den Tod seines Rebhuhns», *BZ* 82 (1989) 59-68, συγκεκριμένα 63 ὑποσ. 32.

9. Κυρίως τοῦ Ψευδομενάνδρου (*Menander Rhetor*. Edited with translation and commentary by D. A. Russel - N. G. Wilson, Oxford 1981, 418-422 [ἐπιτάφιος], 413-414 [παραμυθητικὸς] καὶ 434-437 [μονωδία]) καὶ τοῦ Ψευδοδιονυσίου (*Dionysii Halicarnasei quae extant. VI: Opuscula II*. Edd. H. Usener - L. Radermacher, Leipzig 1929 [ἀνατ. Stuttgart 1985], 277-283 [ἐπιτάφιος]).

10. Ὅπως, γιὰ παράδειγμα, τὰ ἔργα τῶν Ἱμερίου, Θεμιστίου, Λιβανίου, Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ καὶ Γρηγορίου Νύσσης (βλ. τὴ συνολικὴ παρουσίαση τοῦ J. Soffel, *Die Regeln Menanders für die Leichenrede in ihrer Tradition dargestellt, herausgegeben und kommentiert* [Beiträge zur Klassischen Philologie, 57], Meisenheim am Glan 1974) ἢ τῶν Λέοντος ΣΤ', Ἀρέθα καὶ Μιχαὴλ Ψελλοῦ (βλ. Π. Α. Ἀγαπητός, Ἡ εἰκόνα τοῦ αὐτοκράτορα Βασιλείου Α' στὴ φιλομακεδονικὴ γραμματεία 867-959, *Ἑλληνικά* 40 [1989] 285-322, εἰδικότερα 297-306 γιὰ τὸν Λέοντα, καὶ R. Volk, *Der medizinische Inhalt der Werke des Michael Psellos* [Misc. Byz. Monac. 32], München 1990, 303-381 γιὰ τοὺς ἐπιταφίους τοῦ Ψελλοῦ).

Βλέπουμε ότι όρισμένα κείμενα ακολουθοῦν αὐστηρὰ τὴν δομὴ τῆς μονωδίας (I, XI, XII, XVI, XVII, XVIII, XXII, XXIII, XXV), ἄλλα εἶναι παραμυθητικοὶ λόγοι (V, XV, XIX), ἄλλα πάλι ἐπιτάφιοι (II, IV, VI, VII, VIII, IX, X, XIV, XXIV), ἐνῶ μερικὰ δὲν ἐντάσσονται ἀκριβῶς σὲ καμία ἀπὸ τὶς τρεῖς κατηγορίες (III, XIII, XX, XXI).

Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἀνώνυμη μονωδία XI (σ. 205-210), ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 12ου αἰώνα. Ὁ συγγραφέας θρηνεῖ τὸ θάνατο τοῦ γιοῦ τοῦ χρησιμοποιοῦντας μὲ ἰδιαίτερη πυκνότητα εἰκόνες καὶ λεξιλόγιο τῆς ἀπτικῆς τραγωδίας. Ἡ δομὴ τοῦ κειμένου μοιάζει αἰσθητὰ μὲ τὴν μονωδία τοῦ Ἱμερίου γιὰ τὸν θάνατο τοῦ παιδιοῦ του (*orat.* 8 Colonna)¹¹, ἀλλὰ καὶ μὲ ἐκείνην τοῦ Νικήτα Χωνιάτη γιὰ τὸν θάνατο τοῦ δικοῦ του παιδιοῦ (*orat.* 6 van Dieten). Ἀξιοπροσοχῆς εἶναι τὸ ὅτι ὁ ἀνώνυμος ρήτορας ἀναφέρεται σὲ ἕνα συγκεκριμένο χωρίο ἀπὸ τοὺς *Στίχους Ἐπιτυμβίου* τοῦ Ψελλοῦ γιὰ τὴ Μαρία Σκλήραινα, ἐρωμένη τοῦ Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου (1042-1055): *ἀμαρτίαν ἤμαρτες, ὦ Χάρων, ξένην, | ἐμοῦ προπέμψας εἰς ἄδην τὴν φιλάτην | εἰ γὰρ θερίζειν τοὺς βροτοὺς ἐπετράπης, | ἔργον θεριστοῦ πρᾶττε· τὰς λευκὰς τρίχας | ὡς λευκὸν ἐκθέριζε τοῦ βίου στάχυν* (στ. 190-194)¹² = *Ἰού, ἰού, ἰού! ἀμαρτίαν, ὦ Χάρων, ἐφήμαρτες οὐ μικράν, ἐμοῦ προπέμψας εἰς Ἄιδου τὸν φίλτατον. εἰ γὰρ ἐπέδοτό σοι τὰ γένη τῶν βροτῶν ἐκθερίζειν, θεριστοῦ ἔργον αἰ λευκαὶ τρίχες γενέσθαι σοι ὄφελον· καὶ δέον πάντως ἦν, καθάπερ στάχυν λευκὸν, τοῦ τῆδε βίου ἐμὲ ἐκθερίσασθαι* (σ. 208.9-13). Εἶναι πράγματι σημαντικὴ αὐτὴ ἡ τόσο σαφὴς ἀναφορά, τόσο γιὰ τὴ διάδοση τῶν ἔργων τοῦ Ψελλοῦ, ὅσο καὶ γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο χειρίζονταν πρόσφατο ὕλικὸ οἱ νεότεροι ρήτορες.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει καὶ ὁ ἐπιτάφιος III (σ. 33-50) τοῦ Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης γιὰ τὸν μητροπολίτη Ἀθηνῶν Νικόλαο Ἀγιοθεοδωρίτη († 1175). Κατ' ἀρχήν, παρέχει ἀρκετὲς ἱστορικὲς πληροφορίες γιὰ τὸ Νικόλαο, τὴ Θεσσαλονίκη καὶ τὴν αὐτοκρατορικὴ αὐλή. Ἐπιπλέον, ἔχει μιὰ σχετικὰ ἰδιάζουσα δομὴ¹³, πράγμα ποῦ τὸ ἐπισημαίνει ὁ ἴδιος ὁ Εὐστάθιος στὴν προθεωρία (σ. 33.6-12) καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα τοῦ ἐπιταφίου (35.24-26, 37.8-11, 39.14-16, 49.27)¹⁴,

11. Ἡ χρῆση τῆς τραγικῆς θεματογραφίας ἀναπτύσσεται ἐδῶ σὲ πλάτος, γιὰτὶ ὁ Ἱμέριος, ὅπως εἶναι γνωστὸ, δίδαξε στὴν Ἀθήνα τοῦ 4ου αἰώνα, καὶ ἔτσι τοῦ δίνεται ἡ εὐκαιρία νὰ συνδέσει «ρεαλιστικὰ» τὴν τῶν παθῶν τραγωδίαν καὶ τὶς αἰσχυλικὲς Ἐρινύες μὲ τὸ πραγματικὸ θέατρο τοῦ Διονύσου· βλ., π.χ., 8.14 (Colonna 69.122-127).

12. Maria Dora Spadaro, *Michaelis Pselli in Mariam Sclerenam*. Testo critico, introduzione e commentario, [Università di Catania. Pubblicazioni della Facoltà di Lettere e Filosofia, 37] (= Kurtz-Drexler, I, 197), Catania 1984, 78.

13. α) Ἀνάμιξη θρηνητικῶν, παραμυθητικῶν καὶ ἐγκωμιαστικῶν στοιχείων γιὰ τὸν νεκρὸ, ὄχι ὁμως μὲ τὴν ἀκολουθία ποῦ προβλέπουν οἱ παραδοσιακοὶ ρητορικοὶ κανόνες· β) ἐγκωμιαστικὴ παρέμβαση γιὰ τὸν Μανουὴλ Α' Κομνηνὸ· γ) δεήσεις γιὰ τὸν αὐτοκράτορα, τὸν ἀδελφὸ τοῦ νεκροῦ λογοθέτη τοῦ δρόμου Μανουὴλ Ἀγιοθεοδωρίτη, καὶ τοὺς παρισταμένους στὴν ἀπαγγελία τοῦ λόγου.

14. Γιὰ τὴ συνῆθεια τοῦ Εὐσταθίου νὰ συντάσσει προθεωρίες στὰ ρητορικά ἔργα του βλ. τῶρα J. R. Melville Jones, *Eustathios of Thessaloniki. The Capture of Thessaloniki. A Translation*

χρησιμοποιώντας με φειδῶ ρητορικές εικόνες και σχήματα (π.χ., 34.1-6, 34.14-15, 35.18-19, 36.8, 40.13-15, 45.5-13)¹⁵. Τέλος, στὸ χειρόγραφο ποὺ παραδίδει τὸν ἐπιτάφιο, τὸ γνωστὸ Scorial. Υ-Π-10, ἓνας ἀναγνώστης ἔχει καταγράψει πολλές σημειώσεις στὰ περιθώρια, ἐπισημαίνοντας χωρία ποὺ τοῦ φάνηκαν ἄξια λόγου (34.4, 36.20, 38.26, 42.16 κλπ.) καὶ κάνοντας λεξικογραφικὲς καὶ ἄλλες ἐπεξηγήσεις (37.2, 38.6, 41.26, 43.8, 43.26 κλπ.). Ἡ μελέτη τῶν σημειώσεων αὐτῶν παρέχει πρόσφορο ἔδαφος γιὰ τὴ διερεύνηση τῶν προτιμήσεων τῶν βυζαντινῶν ἀναγνωστῶν, βοηθώντας ταυτόχρονα καὶ τὴ δική μας ἐρμηνεία τῶν κειμένων στὰ ἱστορικά τους συμφραζόμενα.

Σημαντικὸς, πιστεύω, εἶναι καὶ ὁ λόγος XIII (σ. 225-246) τοῦ Θεοδώρου Ἐξαπτερύγου (περ. 1170 - περ. 1240), δασκάλου τοῦ Γεωργίου Ἀκροπολίτη, γιὰ τὸ θάνατο τοῦ νεαροῦ Στεφάνου Χορηγητοπούλου, ὅπου ὁ ρήτορας παρουσιάζει ἐκτενῶς τὴν ἐκπαίδευση τοῦ νεκροῦ ἀπὸ τὰ πρῶτα του χρόνια ὡς τὴν εἰσοδὸ τοῦ στὴν αὐτοκρατορικὴ ὑπηρεσία, δίνοντάς μας μιὰ σπάνια εἰκόνα γιὰ τὴ διδακτέα ὕλη, τίς ἀπαιτήσεις ἐνὸς σχολείου καὶ τοὺς δασκάλους¹⁶. Ἀξιοπρόσεκτες εἶναι οἱ ἐκτενεῖς ἀναφορὲς στὴ διδασκαλία τοῦ Ἑρμογένη (σ. 239.9-240.5), στὸν τρόπο ἀπαγγελίας τῶν πατριαρχικῶν ἐγκωμίων (σ. 241.11-24), ἐνὸς σχετικὰ καινούριου τύπου τοῦ πανηγυρικοῦ λόγου, καὶ στὴ δύναμη τῆς ρητορικῆς σὲ συνδυασμὸ πρὸς τὴ συγγραφὴ παραμυθητικῶν λόγων (σ. 242.1-15). Ἐκτὸς τῶν ἄλλων, ὁ λόγος προσφέρει μιὰ ἀκόμα μαρτυρία γιὰ τὴν ὕπαρξη «θεάτρων», τῶν λογοτεχνικῶν ἐκείνων συλλόγων τῆς κωνσταντινουπολίτικης ἀριστοκρατίας στὸν 12ο αἰῶνα (σ. 225.7-16 καὶ 245.24-27)¹⁷.

Τελειώνοντας, μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ὁ Α. Σιδεράς παρουσίασε μιὰ χρησιμότητα συλλογὴ βυζαντινῶν ἔργων σὲ μιὰ ἐπιμελημένη ἔκδοση. Εὐχόμεσθε νὰ δημοσιεύσει σύντομα τὴν πραγματεία του ποὺ θὰ μᾶς βοηθήσει νὰ καταλάβουμε καὶ νὰ χρησιμοποιήσουμε καλύτερα τοὺς 25 αὐτοὺς ἐπιταφίους.

Ἀθήνα

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Α. ΑΓΑΠΗΤΟΣ

with Introduction and Commentary [Byzantina Australiensia 8], Canberra 1988, 162-163 καὶ 230-233.

15. Ἐδῶ μπορεῖ κανεὶς νὰ συγχρίνει τὴ δυναμικὴ ἐντύπωση ποὺ προκαλεῖ ἓνας πετυχημένος λόγος, ὅπως ὁ λόγος τοῦ Εὐσταθίου, μὲ ἓναν λιγότερο καλὸ, ὅπως εἶναι ὁ παραμυθητικὸς λόγος τοῦ Γρηγορίου Ἀντιόχου γιὰ τὸ θάνατο τοῦ γιοῦ τοῦ πρωτοσεβαστοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ (V [σ. 77-87]), ποὺ βρίθει ἀπὸ ὑπερβολὲς καὶ κακόγουστες εἰκόνες.

16. Γιὰ τὴν ἐκπαίδευση στὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο βλ. τώρα Α. Μαρκόπουλος, «Ἡ οργάνωση του σχολείου. Παράδοση καὶ εξέλιξη», στί: *Ἡ καθημερινὴ ζωὴ στο Βυζάντιο. Τομὲς καὶ συνέχειες στὴν ἐλληνιστικὴ καὶ ρωμαϊκὴ παράδοση* (Πρακτικά του Α' διεθνούς συμποσίου 15-17 Σεπτεμβρίου 1988), Ἀθήνα 1989, 325-333.

17. Βλ. Margaret Mullett, «Aristocracy and Patronage in the Circles of Comnenian Aristocracy», M. Angold (ἐκδ.), *The Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries* [BAR International Series, 221], Oxford 1984, 174-201.

Un traité de vie spirituelle et morale du XIe siècle: le florilège sacro-profane du manuscrit 6 de Patmos. Introduction, texte critique, notes et tables par *Étienne Sargologos*, F.S.C., Asprovalta - Thessalonique 1990, σελ. 1028.

Πρόκειται για την editio princeps ενός πολύ αξιόλογου βυζαντινού ανθολογίου, που ανήκει στην κατηγορία των ιερο-κοσμικών (sacro-profana), σύμφωνα με την κατάταξη του M. Richard, ο οποίος πριν από τρεις δεκαετίες είχε επισημάνει τη σπουδαιότητα του ανθολογίου αυτού και την αναγκαιότητα της έκδοσής του¹. Εκδότης είναι ο μοναχός Étienne Sargologos (Στέφανος Σαργολόγος), που με μεγάλη υπομονή και επιμέλεια πραγματοποίησε το επίπονο αυτό έργο, συμβάλλοντας πολύ ουσιαστικά στην έρευνα των βυζαντινών ανθολογιών. Ωστόσο νομίζω ότι ο τίτλος του βιβλίου αδικεί το περιεχόμενό του, μια και δεν πρόκειται απλώς για έκδοση ενός κειμένου από κάποιο χφ της Πάτμου, αλλά για συστηματική έκδοση, βασισμένη σε όλα τα γνωστά ως τώρα χφφ, του ανθολογίου που ο Richard ονομάζει *Florilegium Baroccianum*², γνωστό επίσης ως *Melissa Barocciana* ή ως *Melissa Augustana*³.

Έπειτα από ένα σύντομο εργοβιογραφικό σημείωμα για τον εκδότη (σ. 4), την αφιέρωση του βιβλίου (σ. 7) και ένα προτρεπτικό χωρίο του Μεγάλου Βασιλείου σε γαλλική μετάφραση (σ. 8), βρίσκει κανείς τον Πρόλογο (σ. 9-11), όπου ο εκδότης θίγει με συντομία διάφορα θέματα: την αφορμή για την έκδοση του κειμένου, τη συγκέντρωση μικροφίλμ και την επιτόπια μελέτη των σχετικών χφφ, τη δυσκολία ταύτισης των επιμέρους αποσπασμάτων, τον διδακτικό χαρακτήρα της συλλογής, καθώς και το γεγονός ότι ο ίδιος στην έκδοσή του έμεινε προσκολλημένος στη γλώσσα και τη γραμματική του ανθολογίου. Ακολουθεί μακρός κατάλογος ευχαριστιών, οι τελευταίες από τις οποίες δεν είναι γραμμένες σε γαλλική, αλλά σε ελληνική γλώσσα.

Μετά τον Πρόλογο παρατίθεται ένας Αλφαβητικός κατάλογος συμβόλων και βραχυγραφιών (σ. 13-16). Κατά τη γνώμη μου, θα ήταν προτιμότερο να καταχωριστούν σε χωριστό κατάλογο τα σύμβολα των χφφ, και όχι μαζί με τις υπόλοιπες βραχυγραφίες βιβλίων και περιοδικών. Ωστόσο αυτή η συγχώνευση εξισορροπείται από έναν Κατάλογο των χρησιμοποιούμενων χειρογράφων (σ. 17), όπου δίπλα σε κάθε χφ παρατίθεται και το σύμβολό του. Νομίζω επίσης ότι θα ήταν καλύτερο να μη χρησιμοποιηθεί για το *Clavis Patrum Graecorum* η συντομογραφία CPG, η οποία έχει καθιερωθεί για το *Corpus Pseudoepigraphorum Graecorum*.

Η Εισαγωγή της έκδοσης (Introduction, σ. 19-102) χωρίζεται σε δύο μέρη: α) Ιστορική και δογματική μελέτη (Étude historique et doctrinale, σ. 21-76) και

1. «Florilèges spirituels grecs», *Dictionnaire de Spiritualité* 5 (1962) 494-495.

2. Από τον κώδικα Bodleianus Baroccianus gr. 143, του 12ου αιώνα· βλ. Richard, *ό.π.*, στ. 494.

3. Από τον κώδικα Augustanus, τώρα Monacensis gr. 429, του 14ου αιώνα· βλ. C. Wachsmuth, *Studien zu den griechischen Florilegien*, Berlin 1882, σ. 90.

β) Κριτική μελέτη (Étude critique, σ. 77-102).

Στο πρώτο μέρος το πρώτο κεφάλαιο (Les florilèges, σ. 21-22) παρουσιάζει με συντομία την προέλευση των βυζαντινών ανθολογιών, και τις τρεις κατηγορίες στις οποίες τα κατέταξε ο Richard⁴: α) δαμασκήνεια (damascéniens), β) ιεροκοσμικά (sacro-profanes) και γ) μοναστικά (monastiques). Το εκδιδόμενο ανθολόγιο ανήκει στη δεύτερη κατηγορία, όπου ανήκουν και τα αντίστοιχα του Ψευδο-Μαξίμου και του Ψευδο-Αντωνίου. Ο εκδότης κατονομάζει τα πέντε χφφ που διασώζουν το κείμενο, και δηλώνει ότι ακολούθησε τον αρχαιότερο κώδικα, τον Patmiacus 6 (P), διορθώνοντας τις γραφές του όσο γίνεται λιγότερο. Στο σημείο αυτό θα ήθελα να επισημάνω μια σημαντική, κατά τη γνώμη μου, παράλειψη: Τόσο στην Εισαγωγή όσο και σε ολόκληρη την έκδοση το συγκεκριμένο ανθολόγιο ονομάζεται «Florilège de Patmos» (όνομα που προφανώς θέλει να καθιερώσει ο εκδότης), χωρίς να μνημονεύονται τα ονόματα με τα οποία ήταν γνωστό ως τώρα⁵. Νομίζω ότι αυτό προκαλεί σύγχυση στον αναγνώστη, ο οποίος, αν δεν ανατρέξει στον Richard, δύσκολα θα καταλάβει ότι κρατά στα χέρια του έκδοση του *Florilegium Baroccianum*. Αν ο Sargologos πιστεύει ότι θα πρέπει να αλλάξει το όνομα του ανθολογίου (ίσως επειδή ο κώδικας της Πάτμου είναι ο αρχαιότερος που το διασώζει, αν και όχι πλήρες), θα έπρεπε να επιχειρηματολογήσει για την αλλαγή του ονόματος, εξηγώντας γιατί θα πρέπει να απορριφθούν όλα τα ονόματα που χρησιμοποιήθηκαν ως τώρα, και να εγκαινιαστεί ένα καινούργιο. Πάντως είναι φανερό ότι η πολυωνυμία δημιουργεί προβλήματα, γι' αυτό και θεωρώ προτιμότερο να κρατηθεί η ονομασία *Florilegium Baroccianum*⁶ του Richard, ο οποίος ήταν αυτός που έκανε τα τελευταία χρόνια συστηματική παρουσίαση και κατάταξη των βυζαντινών ανθολογιών. Άλλωστε και ο ίδιος ο Sargologos χρησιμοποιεί συχνά για τα άλλα ανθολόγια που μνημονεύει τις ονομασίες του Richard.

Το δεύτερο κεφάλαιο (Nature du florilège sacro-profane de Patmos et auteurs cités, σ. 22-24) ασχολείται με τη δομή και το περιεχόμενο του ανθολογίου, το οποίο διαιρείται σε 56 κεφάλαια, που πραγματεύονται διάφορα θέματα ηθικής, χριστιανικής και ασκητικής ζωής. Κάθε κεφάλαιο περιέχει αποσπάσματα από διάφορους συγγραφείς, τα ονόματα των οποίων τις περισσότερες φορές μνημονεύονται στην αρχή του κειμένου (δεν λείπουν βέβαια και οι λαθεμένες αποδόσεις), αλλά δεν είναι λίγα και τα ανώνυμα αποσπάσματα. Ο Sargologos κάνει μια σύντομη παρουσίαση των κειμένων από τα οποία το ανθολόγιο αντλεί το υλικό

4. Ό.π., στ. 475-510.

5. Η μόνη σχετική πληροφορία, την οποία βρίσκει κανείς κατά την παρουσίαση των χφφ που διασώζουν το ανθολόγιο, είναι ότι ο κώδ. Bodleianus Baroccianus gr. 143 ονομάζεται και *Mélissa Barocciana* (σ. 78) και ότι ο κώδ. Monacensis gr. 429 ονομάζεται και *Mélissa Augustana* (σ. 81). Στην πραγματικότητα όμως τα παραπάνω ονόματα χρησιμοποιούνται για το κείμενο του ανθολογίου και όχι για τα επιμέρους χφφ· βλ. Richard, ό.π., στ. 494.

6. Βλ. και J. F. Kindstrand, «Florilegium Baroccianum and codex Hierosolymitanus Sancti Sepulchri 255», *Byzantion* 54 (1984) 537, σημ. 4.

του: Παλαιά και Καινή Διαθήκη, συγγράμματα Πατέρων της Εκκλησίας, Ιουδαίων και αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων (κατονομάζονται συγγραφείς γνωμών, φιλόσοφοι, ρήτορες, ιστορικοί, ποιητές και μυθιστοριογράφοι).

Στο τρίτο κεφάλαιο (Sources, σ. 24-28) εξετάζονται οι πηγές του ανθολογίου: α) Ιερο-κοσμικά ανθολόγια: οι δύο recensiones του Ψευδο-Μαξίμου, ο Ψευδο-Αντώνιος και άλλα επιμέρους ανθολόγια, από τα οποία άλλα είναι εκδομένα και άλλα ακόμη ανέκδοτα. β) Δαμασκήνεια ανθολόγια: κυρίως το *Florilegium Vaticanum* ωστόσο ο εκδότης συμβουλευέται και τα χφφ άλλων ανθολογίων αυτής της κατηγορίας, επισημαίνοντας την αλληλοεξάρτησή τους. γ) Άλλες πηγές: ο συντάκτης του ανθολογίου συμπλήρωσε το υλικό που είχε αντλήσει από τα δύο παραπάνω πρότυπά του με αποσπάσματα από την Ερμηνευτική Σειρά *Ἀνδρέου τοῦ ταπεινοῦ πρεσβυτέρου*, τον Ευάγριο, τον Μάξιμο τον Ομολογητή, τον Εφραίμ τον Σύρο, τον Ιωάννη συγγραφέα της *Κλίμακος*, τον μοναχό Αντίοχο, τον Αναστάσιο Σιναΐτη, τον πατριάρχη Φώτιο, καθώς και άλλους αρχαίους συγγραφείς, μεταξύ των οποίων ξεχωρίζουν ο Φίλων ο Ιουδαίος και ο Ξενοφών.

Το τέταρτο κεφάλαιο (Doctrine Spirituelle, σ. 28-68) παρουσιάζει τα κύρια θέματα του ανθολογίου, τα οποία στοχεύουν στην καθοδήγηση των πιστών σε μια πνευματική ζωή υψηλού επιπέδου. Έπειτα από την πρόσκληση σε μετάνοια και επιστροφή στον Θεό (σ. 28-29), εξετάζονται: α) η νηστεία, η προσευχή και η ελεημοσύνη (σ. 29-35), β) ο αγώνας εναντίον των παθών: λαίμαργια, υπερηφάνεια, ματαιοδοξία, οργή, θλίψη, φιλαργυρία, ανηθικότητα, φιλαυτία, φθόνος και ζήλια (σ. 35-48), γ) η απόκτηση της αρετής: πίστη, ελπίδα, αγάπη, ταπεινοφροσύνη, επιμονή και υπομονή, αγνότητα και εγκράτεια, δικαιοσύνη, φόβος Θεού (σ. 48-62), δ) η αποφυγή της αμαρτίας και η εξομολόγηση (σ. 62-67) και ε) οι εντολές και οι μακαρισμοί (σ. 67-68).

Στο πέμπτο κεφάλαιο (Questions générales traitées par le florilège, σ. 68-71) επισημαίνονται μερικά ακόμη θέματα που πραγματεύεται το ανθολόγιο: η διακυβέρνηση του εαυτού μας⁷, ο βασιλιάς, ο ύπνος, η σιωπή, ο όρκος, η φλυαρία και διάφορα άλλα. Το συμπέρασμα του εκδότη είναι ότι βρισκόμαστε μπροστά σε ένα έργο πνευματικής περισυλλογής, συνταγμένο για να βοηθήσει τον άνθρωπο να αγαπήσει τον Θεό και να ζήσει σύμφωνα με τις εντολές του.

Το έκτο κεφάλαιο του πρώτου μέρους (Langue et vocabulaire, σ. 71-76) ασχολείται με τη γλώσσα του ανθολογίου, η οποία παρουσιάζει κάποιες ιδιομορφίες, επειδή μερικές φορές ο συντάκτης του έργου προσαρμόσε το κείμενο των αποσπασμάτων στη γλώσσα της εποχής του. Ο Sargologos επισημαίνει αναλυτικά και μεθοδικά τις ιδιομορφίες αυτές, που αφορούν τη γραμματική, το συντακτικό (ιδιαίτερα τη χρήση των χρόνων, των εγκλίσεων και του απαρεμφάτου) και το λεξιλόγιο του κειμένου.

7. Στη σ. 68 οι παραπομπές «Chap. 43,1» και «Chap. 43,3» των υποσημειώσεων 1 και 2 θα πρέπει να διορθωθούν αντίστοιχα σε «Chap. 12,2» και «Chap. 12,25».

Στο δεύτερο μέρος της Εισαγωγής το πρώτο κεφάλαιο (Manuscripts donnant le texte du florilège, σ. 77-85) δίνει λεπτομερή και συστηματική περιγραφή των πέντε χφφ που διασώζουν το κείμενο του ανθολογίου: Patmiacus 6 (P), του 11ου αιώνα (λείπουν τα κεφάλαια 1-9, 33-34 και 38-39), Bodleianus Baroccianus gr. 143 (O), του 12ου αιώνα (χάσματα στο 25,27-39 και 38,32-50· λείπουν τα κεφάλαια 43-56), Sinaiticus gr. 485 (S), του 12ου/13ου αιώνα (χάσμα στο 23, 86-101), Monacensis gr. 429 (M), του 14ου αιώνα (ακέραιο), Hierosolymitanus S. Sepulcri gr. 255 (I), του 15ου/16ου αιώνα (μεταγενέστερο απόγραφο του P).

Στο δεύτερο κεφάλαιο (Principaux manuscrits contenant des textes qu'on retrouve dans le florilège de Patmos, σ. 85-102) περιγράφονται συνοπτικά είκοσι ένα επιπλέον χφφ διάφορων ανθολογιών, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν στην έκδοση, επειδή περιλαμβάνουν και αποσπάσματα που περιέχονται στο εκδιδόμενο ανθολόγιο: Atheniensis B.N. 329 (*Flor. Coislinianum*, 3. recensio), Atheniensis B.N. 464 (*Flor. Coislinianum*, 2. recensio), Atheniensis B.N. 1070 (Ψευδο-Αντώνιος, 1. βιβλίο, και *Flor. Atheniense*), Atheniensis Metochion S. Sepulcri 274 (*Flor. Hierosolymitanum*), Lavra K 116 [Athous 1403] (Ψευδο-Μάξιμος, recensio aucta), Vatopedinus 36 (Ψευδο-Μάξιμος), Berolinensis B.N. gr. 46 [Phill. 1450] (*Flor. Rupefucaldinum*), Berolinensis B.N. gr. 206 [Phill. 1609] (Ψευδο-Μάξιμος⁸), Hierosolymitanus S. Sepulcri 15 (*Flor. Hierosolymitanum*⁹), Scorialensis Ω.III.9 [542] (*Flor. Vaticanum*), Mosquensis B.L. gr. 126 (*Flor. Mosquense*), Parisinus gr. 923 (*Flor. PML*^b), Parisinus gr. 924 (*Flor. Coislinianum*, 2. recensio), Parisinus gr. 1168 (πηγή του Ψευδο-Μαξίμου¹⁰), Parisinus Coislinianus 25 (Σειρά 'Ανδρέου τοῦ ταπεινοῦ πρεσβυτέρου), Parisinus Coislinianus 276 ('Ιερά παράλληλα, 1. βιβλίο), Parisinus Coislinianus 294 (*Flor. Coislinianum*, 1. recensio), Parisinus Suppl. gr. 1229 (Ψευδο-Μάξιμος, recensio aucta), Thessalonicensis Vlat. 9 (*Flor. Thessalonicense*), Vaticanus gr. 1553 ('Ιερά παράλληλα, 2. βιβλίο), Vaticanus Rossi 736 [gr. 10] (*Flor. Rossianum*¹¹). Η εξέταση όλων των παραπάνω χφφ φανερώνει την επιμέλεια και τον ζήλο με τον οποίο εργάστηκε ο εκδότης. Τα στοιχεία που μας παρέχονται στο κεφάλαιο αυτό είναι αξιόλογα, θα ήταν όμως πολύ σαφέστερα, αν ο Sargologos κατονόμαζε και εδώ τα επιμέρους ανθολόγια με την —καθιερωμένη πια— ονομασία που τους έδωσε ο Richard. Τότε ο αναγνώστης δεν θα χρειαζόταν να ανατρέξει παραπάνω, στις σ. 25-26, για να καταλάβει ποια είναι τα ανθολόγια που περιέχονται στα χφφ Berol. B.N. gr. 46, Scorial. Ω.III.9, Paris. gr. 923, Paris. gr. 924, Paris. Coisl. 294 και Thess. Vlat. 9, ούτε να συμβουλευτεί τη μελέτη του Richard για τα ονόματα των συλλογών των χφφ

8. Ο Sargologos δίνει εδώ (σ. 92) τη λαθεμένη πληροφορία ότι ο κώδικας περιέχει την recensio aucta του Ψευδο-Μαξίμου, ενώ ο ίδιος παραπάνω (σ. 24) έχει επισημάνει σωστά το περιεχόμενο του χφ. Βλ. και Richard, *ό.π.*, στ. 488.

9. Ο εκδότης δεν μνημονεύει το όνομα του ανθολογίου. Βλ. Richard, *ό.π.*, στ. 483.

10. Βλ. Richard, *ό.π.*, στ. 489.

11. Ο εκδότης δεν μνημονεύει το όνομα ούτε αυτού του ανθολογίου. Βλ. Richard, *ό.π.*, στ.

Hierosol. S. Sepul. 15 και Vatic. Rossi 736¹².

Το κείμενο του ανθολογίου (σ. 103-978) διαιρείται σε 56 κεφάλαια (Λόγους). Στην αρχή κάθε Λόγου μνημονεύονται τα σύμβολα των χφφ που τον διασώζουν, καθώς και οι μορφές που έχει ο τίτλος του στα επιμέρους χφφ. Το παράξενο είναι ότι τα στοιχεία αυτά δεν δίνονται αμέσως μετά τον τίτλο του Λόγου, όπως νομίζω ότι θα έπρεπε, αλλά παρεμβάλλονται ανάμεσα στο κείμενο και στο κριτικό υπόμνημα του πρώτου αποσπάσματος κάθε κεφαλαίου.

Το κείμενο εκδίδεται με μεγάλη προσοχή και μεθοδικότητα: η έκδοση των επιμέρους χωρίων περιλαμβάνει τα εξής μέρη: α) το κείμενο του χωρίου, β) το κριτικό υπόμνημα, γ) τις βιβλικές πηγές των πατερικών χωρίων, δ) την προέλευση του αποσπάσματος, ε) άλλα ανθολόγια που περιέχουν το ίδιο χωρίο και ς) διάφορες παρατηρήσεις¹³. Δεν είναι δύσκολο να καταλάβει κανείς τον κόπο και τον μόχθο που χρειάστηκε για την έκδοση αυτή, γι' αυτό και νομίζω πως αξίζει να εξετάσουμε προσεκτικά καθένα από τα μέρη που τη συγκροτούν.

1) Το κείμενο των αποσπασμάτων εκδίδεται με επιμέλεια και με μεγάλο σεβασμό στη χειρόγραφη παράδοση, από την οποία ο εκδότης απομακρύνεται μόνο όταν διαπιστώνει φθορά που κάνει το κείμενο ακατανόητο. Οι επεμβάσεις για διόρθωση είναι κατά κανόνα επιτυχείς: άλλωστε πολλές από αυτές στηρίζονται στις εκδόσεις των επιμέρους έργων από τα οποία προέρχονται τα αποσπάσματα του ανθολογίου. Πάντως ο εκδότης προσπαθεί, πολύ σωστά κατά τη γνώμη μου, να αποκαταστήσει το κείμενο κάθε αποσπάσματος στη μορφή με την οποία αυτό εντάχθηκε στο ανθολόγιο, και όχι στη μορφή με την οποία μας παραδίδεται στη χειρόγραφη παράδοση του αντίστοιχου συγγραφέα. Το αποτέλεσμα είναι πολύ ικανοποιητικό: ωστόσο θα μπορούσε κανείς να έχει αντιρρήσεις σε μερικά σημεία:

α) Επιλογή γραφών: στο 10,82 *ὡσπερ παρὰ τούτων ἑταίρα καὶ κόλακας* είναι απαραίτητη για το νόημα η επιλογή της γραφής *ἑταίρας* (I), και όχι του *ἑταίρα* (P, πρβ. *ἑτέρα* OSM): στο 25,42 *οὐδὲ τὰ Μήδου οὐδὲ τὰ Κροίσου χρήματα* η σωστή γραφή είναι ασφαλώς το *Μίδου*¹⁴ (POSI), και όχι το *Μήδου* (M): στο 26,29 *ψυχῇ θύοι τῷ Θεῷ μᾶλλον ἢ εὐχῆς τρόπῳ* νομίζω ότι είναι προτιμότερη η γραφή *θύειν* (I) από το *θύοι* (POS, πρβ. *θύει* M)¹⁵: στο 27,8 *ἐκκαχάζειν δὲ τὴν φωνὴν* θεωρώ προτιμότερη τη γραφή των περισσότερων χφφ *ἐκκαχάζειν* (codd. THIV, πρβ. *ἐκκαχάζην* DThes.) από το *ἐκκαχάζειν* (KIII)¹⁶.

12. Γι' αυτόν άλλωστε τον λόγο κρίθηκε σκόπιμο να καταχωριστούν εδώ τα παραπάνω χφφ μαζί με το περιεχόμενό τους.

13. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι σε κάθε απόσπασμα υπάρχουν πάντοτε όλα τα παραπάνω στοιχεία: απλώς αυτή είναι η βασική δομή που χρησιμοποιεί ο εκδότης.

14. Πρόκειται για τον πάμπλουτο βασιλιά της Φρυγίας Μίδα, και για τη γνωστή παροιμία *τὸν Μίδα πλοῦτον καὶ Κροίσου*: βλ. Διογενειαν. 8,53· Γρηγ. Κύπρ. Leid. 3,15· Μακάρ. 8,45· Αποστόλ. 17,17 (πρβ. και Αποστόλ. 11,67).

15. Ίσως μάλιστα να χρειάζεται να διορθωθεί σε *θύε*, σύμφωνα με το αντίστοιχο κείμενο στο ανθολόγιο του Ψευδο-Μαξίμου (II σ. 655 Combefis = PG 91, 956A). Πάντως θα έπρεπε η παραπάνω γραφή τουλάχιστο να καταγραφεί από τον Sargolozos στο κριτικό του υπόμνημα.

16. Βλ. και Δ. Α. Χρηστίδη, «Κακχαρίζειν: Λουκιανού 'Εταιρικοί διάλογοι 6,3», 'Ελληνικά 30 (1977-78) 26-33.

β) Επεμβάσεις του εκδότη: στο 13,8 *σιροῖς ζόφου ταρταρώσας* θα πρέπει να κρατηθεί στο κείμενο η γραφή *σειραῖς* (OSM, πρβ. *σιραῖς P, συραῖς I*), που είναι η γραφή του πατριαρχικού κειμένου της Καινῆς Διαθήκης στο *B' Πέτρ.* 2,4, και όχι να διορθωθεί σε *σιροῖς* με βάση την 25η έκδοση Nestle-Aland¹⁷: στο 13,78 η ένδειξη *Σημωνίδου* (POSM, πρβ. *Σημωνίδου I*) δεν υπάρχει λόγος να διορθωθεί σε *Σιμωνίδου*, μια και μπορεί ο συντάκτης του ανθολογίου να απέδιδε το απόσπασμα στον Σημωνίδη τον Αμοργίνο.

γ) Θέματα συνέπειας: στο 23,105 και στο 30,52-53 παρατίθεται το ίδιο απόσπασμα του Φιλήμονα, αλλά το πρόβλημα του δεύτερου στίχου δεν αντιμετωπίζεται με τον ίδιο τρόπο: 23, 105 *ἐστιν <ῆ> δύνασθαι* (κριτ. υπόμν.: «ἐστιν <ῆ> scripsi: ἐστιν codd. ἔστ' ἢ Stob.») ~ 30,52-53 *ἔστ' ἢ δύνασθαι* (κριτ. υπόμν.: «ἔστ' ἢ Stob. Meineke Bern.: ἐστὶ PIA Ant.1 ἐστιν OSM Max.»): η δεύτερη λύση είναι προτιμότερη και για το 23,105. Στα ονόματα συγγραφέων πριν από τα αποσπάσματα ο Sargologos άλλοτε κρατά τη λαθεμένη γραφή των χφφ (π.χ. 14,34 *'Αμφιδάβου* αντί *'Αμφιδός*: 30,37 *Βία* αντί *Βιαντι*: 11,82 *Δημωνάκτου* αντί *Δημώννακτος*¹⁸: 4,58 και 50,16 *Θεσπίδου* αντί *Θέσπιδος*: 12,46 *'Ιπποθύοντος* αντί *'Ιπποθώντος* κτλ.) και άλλοτε τη διορθώνει (π.χ. 4,47 *Κράτητος* [*Κρατίτου O: Κρατήτου SM*]: 18,65 *Κράτητος* [*Κρατήτου codd.*]: 50,18 *Φαλάριδος* [*Φιλάριδος PMI*]¹⁹ κτλ.). Επίσης, ενώ στην Εισαγωγή της έκδοσης (σ. 72) γίνεται λόγος για τη χρήση οριστικής στη θέση της υποτακτικής σε μερικά χωρία του ανθολογίου, και παρατίθενται σχετικά παραδείγματα, ο εκδότης διορθώνει σε άλλα ανάλογα σημεία την οριστική των χφφ σε υποτακτική: 23,86 *μέλλης* (*μέλλεις codd.*): 47,2 *λυπήσθε* (*λυπεῖσθε codd.*).

δ) Υπερβολική προσκόλληση στη χειρόγραφο παράδοση σε σημεία όπου είναι φανερό η ανάγκη διόρθωσης: στο 9,71 *τὰς ἐκ τούτων μιμῆσθαι κατορθώσεις* είναι απαραίτητη για το νόημα η προσθήκη <μη> *μιμῆσθαι*²⁰: στο 13,54 *τὸ γὰρ ἀμαρτάνειν τὸ καὶ ἐπιμένειν τοὺς ἀμαρτάνοντας πολὺ μῆζον εἰς κολάσεως λόγον* είναι αναγκαία η διόρθωση του πρώτου τὸ σε τοῦ, για να υπάρχει ο δεύτερος όρος της σύγκρισης²¹: στο 13,70 *ποῖαν γῆν ἄθρον εἴρης, ποῖαν θάλασσαν, εἰς τι καταδὺς τοῦ κόσμου μέρος ἀποκρύψεις σεαυτὸν* το νόημα απαιτεῖ τη διόρθωση του *εἰς τι* σε *εἰς τί*: στο 13,74 *ἐπίτασις κακίας τὸ μὴ μόνον αὐτὸν ἀμαρτάνειν, ἀλλὰ καὶ συνηγορεῖν ἄλλους χαλεπὸν* η λέξη *χαλεπὸν*, που προφανῶς αποτελεί περιθωριακό σχόλιο²², θα πρέπει να τοποθετηθεῖ μέσα σε ορθογώνιες αγκύλες ἢ σε ἀγκίστρα: στο 23,40 *πληρῆ μαστιγοποιεῖ μώλωπα* το αμάρτυρο *μαστιγοποιεῖ* θα πρέπει να διορθωθεί σε *μάστιγος ποιεῖ*, σύμφωνα με το *Σοφία Σειράχ* 28,17²³: στο 23,73 *μία ἐστὶν ἀμφοτέρων ἢ πρᾶξις εἰς ὁδὸν ἀπωλείας ἀπάγουσα στυγητοὶ ὄντως παρὰ Θεῷ καὶ ἀνθρώποις* το *στυγητοὶ* θα πρέπει να διορθωθεί σε *στυγητῆ*²⁴: στο 34,67 *τοῖς*

17. Ἄλλωστε στην 26η έκδοση Nestle-Aland (1979) ἔχει υιοθετηθεῖ στο παραπάνω χωρίο η γραφή *σειραῖς*.

18. Το ἴδιο και στα χωρία 15,103· 30,47· 31,30. Βλ. και την παρατήρηση του εκδότη στη σ. 309, χωρ. 11,82, σημ. (1).

19. Ο εκδότης σημειώνει: «*Φαλάριδος scripsi ex A*» (δηλαδή από τον κώδ. Paris. Suppl. gr. 1229, με την recensio aucta του Ψευδο-Μαξίμου).

20. Στο αντίστοιχο κριτικό υπόμνημα διαβάζουμε: «*μιμῆσθαι: μὴ μιμῆσθαι Gesner Combefis*» (εκδότες του Ψευδο-Μαξίμου).

21. Ἄλλωστε με αυτή τη μορφή βρίσκουμε το κείμενο και στον Migne 54,687,27.

22. Δεν υπάρχει στο αντίστοιχο κείμενο άλλων ανθολογίων, πράγμα που το επισημαίνει ο Sargologos στο κριτικό του υπόμνημα.

23. Αντί να προχωρήσει σε διόρθωση, ο εκδότης υποστηρίζει [σημ. (1)] ότι «*le mot μαστιγοποιῶ, inconnu par ailleurs, est à ajouter aux autres composés de μᾶστιξ -γος*». Αν μπορούσε όμως να υπάρξει ρήμα *μαστιγοποιῶ*, αυτό θα σήμαινε «κατασκευάζω μαστίγια», και δεν θα ήταν δυνατό ούτε να είναι ρήμα μεταβατικό ούτε να μπορεί να δεχτεί ως υποκειμένό του τη λέξη *πληρῆ*.

24. Ὅπως ακριβῶς το βρίσκουμε και στον Migne 89,1533A.

εἷς σε πλημμελοῦσι θα πρέπει το εἷς σε να διορθωθεί σε εἷς σὲ· στο 56,36 πόσαι γὰρ γυναῖκες ἀπέκτειναν τοὺς ἑαυτῶν συζύγους ... πολλοὺς γὰρ καὶ ἐν ἀγρῶ περιπατοῦντας ἢ μετὰ ζιφούς ἢ μετὰ ζύλου κρούσας. ἄωρον τὸ τέλος αὐτῶν ἀπηνέγκαντο εἶναι απαραίτητο για την αποκατάσταση του νοήματος να διορθώσουμε το κρούσας σε κρούσασαι και να διαγράψουμε την τελεία πριν από το ἄωρον²⁵. Επίσης θα πρέπει να διορθωθούν τα (πιθανότατα) τυπογραφικά λάθη στο 10,46 ὀλολυγμαὶ σε ὀλολυγοὶ και στο 38,3 ἐνοικῆτω σε ἐνοικεῖτω²⁶.

ε) Στίξη: στο 13,70 ποῦ μεταστήση, ποῦ φύγησ ... ὦ ταλαίπωρε μετὰ το ταλαίπωρε χρειάζεται ερωτηματικό και όχι τελεία· στο 36,50a ὁ αὐτὸς τὸν φθόνον πρίονα, ἔρη, τῆς ψυχῆς εἶναι το ἔρη δεν εἶναι παρενθετικό, συνεπῶς δεν χρειάζεται να βρίσκεται ανάμεσα σε κόμματα· στο 37,29 μία νὺξ καὶ πυρετός, εἷς πλευρίτις ἢ περιπνευμονία θα πρέπει να μεταφερθεῖ το κόμμα μετὰ το εἷς, ὥστε να συνδεθεῖ με το πυρετός, μια και το πλευρίτις εἶναι θηλυκοῦ γένους.

ς) Σύμβολα: στο 35,25 οι ορθογώνιες αγκύλες χρησιμοποιούνται για να δηλωθεῖ συμπλήρωση του κειμένου με βάση την έκδοση του Migne σε δύο σημεία, όπου ὁμως τα χειρόγραφα του αθολογίου δεν παρουσιάζουν φυσική φθορά· θα ἔπρεπε λοιπὸν να χρησιμοποιηθοῦν αγκύλες οξυγώνιες.

2) Το κριτικό υπόμνημα εἶναι λεπτομερέστατο²⁷· περιλαμβάνει τις διαφορετικές γραφές τόσο των χφφ του εκδιδόμενου ανθολογίου ὅσο και των χφφ ἄλλων συλλογῶν που διασώζουν κάθε επιμέρους χωρίο, τις γραφές που υιοθετοῦν οι εκδότες τέτοιων συλλογῶν, καθὼς και εκείνες που βρίσκει κανεὶς στις εκδόσεις των ἀντίστοιχων ἔργων ἀπὸ τα οποία προέρχεται το κάθε ἀπόσπασμα²⁸. Καταγράφονται ἀκόμη και οφθαλμοφανή ορθογραφικά λάθη, τα οποία δίνουν την πλήρη εικόνα της σχετικῆς χειρόγραφης παράδοσης. Ευτυχῶς εἶναι λίγες οι φορές που η λεπτολογία αὐτὴ οδηγεῖ στα ἄκρα, ὅπως π.χ. στο 3,32,10, ὅπου διαβάζουμε: «ἐνατενίσης scripsi: ἐνατενίσεις OS ἐνατενήσης M ἐνατενίσης TIKIV Ros.» (αφού η γραφή ἐνατενίσης ὑπάρχει σε μερικά χφφ, δεν ὑπάρχει κανένας λόγος να θεωρηθεῖ διόρθωση του εκδότη η προσθήκη της υπογεγραμμμένης, η οποία συχνότατα ἀπουσιάζει ἀπὸ τα μικρογράμματα βυζαντινὰ χφφ, γι' αὐτὸ και εἶναι πάγια εκδοτικὴ τακτικὴ να προστίθεται σιωπηρὰ). Αξιοσημείωτο εἶναι ἐπίσης το γεγονός ὅτι εἶναι σχετικὰ ελάχιστα τα τυπογραφικά λάθη στο κριτικό

25. Στον Migne 56,536,55 ὑπάρχει βέβαια η γραφή κρούσας, ἀλλὰ ἐκεῖ ἀκολουθεῖ η φράση τις κατὰ τοῦ μήνηγος ἢ κατὰ κεφαλῆς ἢ κατὰ τοῦ νότου ἀκρνίδιον τέλος ἐπήγαγε, πράγμα που το ἐπισημαίνει και ο Sargolagos στο κριτικό του υπόμνημα.

26. Για τη γραφή ἰχθὺν στο 8,57 δεν μπορεί να καταλάβει κανεὶς αν πρόκειται για τυπογραφικό λάθος ἀντὶ του ἰχθὺν ἢ αν ο εκδότης υιοθετεῖ γραφή χφφ.

27. Οι ἀριθμοὶ του υπομνήματος ἀναποκρίνονται σε δείκτες με ἀραβικὴ ἀρίθμηση, τοποθετημένους ἀμέσως μετὰ ἀπὸ τη λέξη για την οποία σημειώνεται διαφορετικὴ γραφή.

28. Το πρόβλημα στο σημεῖο αὐτὸ εἶναι ὅτι, ὅπως θα ἐξηγήσουμε παρακάτω, συχνὰ η ἐπιλογή των σχετικῶν εκδόσεων δεν εἶναι η καλύτερη. Εἰδικὰ για το κείμενο της Καινῆς Διαθήκης νομίζω ὅτι θα ἦταν ἀπαραίτητο να γίνεται ἀναφορὰ ὄχι μόνο στην κριτικὴ ἔκδοση Nestle-Aland, ἀλλὰ και στο λεγόμενο πατριαρχικό (ἢ βυζαντινὸ ἢ κοινὸ ἢ ἐκκλησιαστικὸ) κείμενο, στο οποίο ἀνήκουν τα σχετικὰ ἀποσπάσματα του ἀθολογίου. Ωστόσο ἀκόμη και για το κριτικό κείμενο χρησιμοποιήθηκε η 25ῃ ἔκδοση Nestle-Aland (1963) και ὄχι η βελτιωμένη 26ῃ ἔκδοση (1979), ὅπως φαίνεται ἀπὸ το κριτικό υπόμνημα π.χ. των ἀποσπασμάτων 13,8· 20,9· 20,10.

υπόμνημα²⁹.

3) Στα πατερικά αποσπάσματα μετά το κριτικό υπόμνημα σημειώνονται οι παραπομπές στα βιβλικά χωρία τα οποία παραθέτει ή υπαινίσσεται κάθε συγγραφέας³⁰. Η παράθεση και αυτού του στοιχείου δείχνει ότι ο εκδότης θέλησε να δώσει κάθε δυνατή πληροφορία για τα αποσπάσματα του ανθολογίου. Ωστόσο στο τμήμα αυτό διαπιστώνει κανείς όχι λίγες παραλείψεις.

Μερικά παραδείγματα: 1,13 *ἔσβησαν - λεόντων*: πρβ. *Ἐβρ.* 11,33-34³¹. 1,15 *ὧν οὐκ - κακουχούμενοι*: πρβ. *Ἐβρ.* 11,37-38. *Λάζαρον - Ἀβραάμ*: πρβ. *Λουκ.* 16,23. *μείζων - Βαπτιστοῦ*: πρβ. *Ματθ.* 11,11. *Λουκ. 7,28· Παῦλον - ἀνήγαγεν*: πρβ. *Β' Κορ.* 12,2. 1,21 *ἀδελφοῦς - κατεσθίωμεν*: πρβ. *Γαλ.* 5,15. 2,38 *οὐ ἔλεος - προπορεύονται*: πρβ. *Ψαλμ.* 88(89),15. 3,32 *ἐν σοφία - ἐποίησεν*: πρβ. *Ψαλμ.* 103(104),24. 3,44 *πυρὸς - ἔσβησαν*: πρβ. *Ἐβρ.* 11,34. 7,34 *μηδενί - ἀλλήλους*: πρβ. *Ῥωμ.* 13,8³². 8,36 *τῷ δὲ βουλήματι - ἀνθέστηκεν*: πρβ. *Ῥωμ.* 9,19. 8,47 *ἐλπίζομένης - ἐκδεχομένοις*: πρβ. *Ῥωμ.* 8,25. 9,26 *τὸ τοῦ θφωος - ἀκεραίω*: πρβ. *Ματθ.* 10,16. 10,54 *θάλασσα - πλήθος*: πρβ. *Ἐκκλησι.* 1,7. 11,25 *τερπνότερον - ἐνδύματος*: πρβ. *Ψαλμ.* 132(133),1-2. 12,1 *τῇ περισσοτέρᾳ - καταποθείς*: πρβ. *Β' Κορ.* 2,7. 12,3 *ἥλιον - δικαιοσύνης*: πρβ. *Μαλαχ.* 3,20. *μὴ διδοῦς - νυσταγμόν*: πρβ. *Ψαλμ.* 131(132),4³³. 12,38 *κονιορτόν - ἄλωνος*: πρβ. *Δαν.* Θεοδοτ. 2,35. 15,59 *ἀτιμάζῃ - μακάριος*: πρβ. *Πράξ.* 5,41. 15,89 *λύπη - ζύλον*: πρβ. *Παροιμ.* 25,20a. 16,38 *Χριστόν - βαπτίσματος*: πρβ. *Γαλ.* 3,27. 16,46 *ἄταν - πολὺς*: πρβ. *Ματθ.* 5,11-12. *Λουκ.* 6,22-23. 17,44 *τῶν ἐμπροσθεν - Θεοῦ*: πρβ. *Φιλιπ.* 3,13-14. 18,29 *ἵπποι θηλυμανεῖς*: πρβ. *Ἱερειμ.* 5,8. 20,48 *γευσάμενος - ῥῆμα*: πρβ. *Ἐβρ.* 6,5. 20,52 *ποιμένος - ὠτίου*: πρβ. *Ἀμώς* 3,12. *μὴ στῆς - ἀμαρτωλῶν*: πρβ. *Ψαλμ.* 1,1. 22,43 *ὁμολογήσει - ἀγγέλων*: πρβ. *Λουκ.* 12,8. *Ἀποκ.* 3,5. 22,69 *ἀπ' οὐρανῶν - πεσεῖν*: πρβ. *Λουκ.* 10,18. 22,72 *λογιζόμενος - εἶναι*: πρβ. *Λουκ.* 17,10. 27,8 *καρδίας - πρόσωπον*: πρβ. *Παροιμ.* 15,13. 28,10 *ἐμβλέψατε - κάτω*: πρβ. *Ἦσ.* 5,30³⁴. 32,26 *νομίζοντες - εὐσέβειαν*: πρβ. *Α' Τιμόθ.* 6,5. 36,37 *τῇ ταπεινοφροσύνῃ - σεαυτοῦ*: πρβ. *Φιλιπ.* 2,3. 38,18 *μὴ κλείσης - ἐπάσματα*: πρβ. *Ψαλμ.* 57(58),5-6. 43,50 *ἐλθῶν - γρηγοροῦντα*: πρβ. *Λουκ.* 12,37. 49,33 *θεατέον - θερισμόν*: πρβ. *Ἰωάν.* 4,35. 56,36 *οὐκ ἔστι φόβος - αὐτῆς*: πρβ. *Ψαλμ.* 35(36),2. *Ῥωμ.* 3,18. Επίσης στο 7,40,e *μείζων τῆς ἀγάπης οὐδὲν ὑπάρχει, ἵνα τις τὴν ψυχὴν αὐτοῦ θῆ ὑπὲρ τῶν φίλων αὐτοῦ* δεν γίνεται αναφορά στο *Α' Κορ.* 13,13, ἀλλὰ στο *Ἰωάν.* 15,13.

4) Ο εκδότης κατέβαλε φιλότιμη και επίπονη προσπάθεια να εντοπίσει την προέλευση των αποσπασμάτων, σε πολλά από τα οποία δεν μνημονεύεται ούτε

29. Π.χ. στο 34,85,1 «*Θεόγνιδος: Θεόγνιδος Ι*» (ποια η διαφορά;) και στο 47,36,6 «*codd. : ὡ Migne*» (παραλείφτηκε το *ὡς* πριν από το *codd.*).

30. Χρησιμοποιείται ἀρίθμηση με τα πεζά γράμματα του λατινικού αλφαβήτου, τα οποία ανταποκρίνονται σε ἀνάλογους δείκτες, τοποθετημένους ἀμέσως μετά από την τελευταία λέξη της ἀντίστοιχης ἀνάμνησης. Μερικά ἀβλεπτήματα: στο κείμενο του 3,45 παραλείπονται οι δείκτες a και c' στο 7,14 και στο 22,38 ο a' ἀντίθετα στο 14,21 ὑπάρχει ο δείκτης a στο κείμενο, χωρὶς να ὑπάρχει καμιά ἀναπόκριση στο τμήμα των πηγῶν: η παραπομπή στο *Ματθ.* 5,33 ἐξέπεσε.

31. Πρβ. και 6,5.

32. Φαίνεται ότι η παραπομπή μάλλον ἐξέπεσε, γιατί ο εκδότης μνημονεύει στο κριτικό υπόμνημα διαφορετικὴ γραφή ἀπό την ἐκδοση Nestle-Aland.

33. Πρβ. και 21,10.

34. Βλ. και το ἀντίστοιχο κριτικό υπόμνημα στην ἐκδοση του A. Rahlfs, *Septuaginta*, 2ος τόμος, Stuttgart 1935, σ. 573.

και το όνομα του συγγραφέα. Κατάφερε μάλιστα να ταυτίσει τα περισσότερα, ξεπερνώντας πολλές δυσκολίες. Ωστόσο το τμήμα αυτό της έκδοσης παρουσιάζει μερικές αδυναμίες:

α) Ο Sargologos δίνει το όνομα του συγγραφέα στα γαλλικά, και τον τίτλο του έργου άλλοτε στα γαλλικά και άλλοτε στα λατινικά, με αποτέλεσμα γενικότερη ασυνέπεια, που φτάνει μέχρι το σημείο να βρίσκει κανείς τον τίτλο του ίδιου έργου άλλοτε στη γαλλική και άλλοτε στη λατινική του μορφή: π.χ. «Platon, *Lois*» στο 21,29 και «Platon, *Leges*» στα 5,77· 35,49· 39,71· «Xérophon, *Cyropédie*» στα 28,28· 43,57 και «Xérophon, *Institutio Cyri*» στο 48,37³⁵.

β) Πολλές φορές οι παραπομπές δεν γίνονται στις νεότερες και καλύτερες κριτικές εκδόσεις των κειμένων, αλλά σε εκδόσεις παλαιές και απαρχαιωμένες³⁶: π.χ. για τον Δημάδη στον Dobson (1828) και στον Müller (1846): 9,63· για τον Δημοσθένη στον Voemelius (1891): 50,12· για τον Επίχαρμο στον Polman Kruseman (1834) και στον Mullach (1883): 34,86· για επίγραμμα του Λουκιανού στον Dübner (1872): 10,73³⁷. Επίσης είναι φανερή η προτίμηση του εκδότη στις γαλλικές εκδόσεις, χωρίς να εξετάζεται αν αυτές είναι πραγματικά και οι καλύτερες.

γ) Για τα κείμενα του ίδιου συγγραφέα δίνεται συχνά παραπομπή άλλοτε σε μία έκδοση και άλλοτε σε άλλη, χωρίς να υπάρχει λόγος: π.χ. για τα *Ἠθικά* του Πλουτάρχου άλλοτε στον Bernardakis (4,41· 5,79· 11,57 κ.α.), άλλοτε στους Dumortier-Defradas (39,53) και άλλοτε στους Paton-Wegehaupt-Pohlenz (40,20)· για τον Διόδωρο τον Σικελιώτη άλλοτε στον Oldfather (9,69· 29,42· 29,43 κ.α.), άλλοτε στον Dindorf (31,57· 31,58) και άλλοτε και στον Dindorf και στον Vogel (48,36)· για τον Μένανδρο άλλοτε στον Kock και στον Allinson (11,108· 11,111), άλλοτε στον Meineke και στον Koerte (9,39· 19,29) και άλλοτε στον Koerte και στον Kock (34,83· 34,84· 45,27 κ.α.). Η παραπομπή σε περισσότερες εκδόσεις είναι θεμιτή, όταν είναι σκόπιμη, θα πρέπει όμως να γίνεται με συνέπεια, ώστε να πείθει για τη σκοπιμότητά της.

5) Έπειτα από τα στοιχεία ταύτισης του αποσπάσματος ακολουθεί κατά-λογος άλλων ανθολογίων τα οποία περιέχουν το ίδιο απόσπασμα. Η παραπομπή γίνεται συνήθως σε χφφ και αποτελείται από τον αριθμό του κεφαλαίου (*Λόγου*) σε ελληνική αρίθμηση, τους αριθμούς φύλλου και σειρών στο αντίστοιχο χφ, καθώς και τα στοιχεία που δίνει το κάθε χφ για τον συγγραφέα ή και για το έργο στο οποίο ανήκει το συγκεκριμένο απόσπασμα. Ειδικά για τον Ψευδο-Μάξιμο δίνεται παραπομπή και στις εκδόσεις του Gesner και του Combefis, και για τον Ψευδο-Αντώνιο και στην έκδοση του Gesner. Είναι κρίμα που ο Sargologos δεν

35. Δεν λείπουν και τα λάθη στους λατινικούς τίτλους: *Ad Nicocleum* αντί *Ad Nicoclem* (9, 42· 9,66· 9,67 κ.α.)· *Nicocleus* αντί *Nicocles* (9,68· 11,68· 11,73 κ.α.).

36. Ο εκδότης θα μπορούσε να είχε συμβουλευτεί για το θέμα αυτό είτε τον σχετικό Πίνακα του F. R. Adrados, *Diccionario Griego-Español*, 1ος τόμος, Madrid 1980, σ. xlix-cxxii, είτε τους L. Berkowitz - K. A. Squitier, *Thesaurus Linguae Graecae Canon of Greek Authors and Works*, New York - Oxford 1986 (1990).

37. Η επιλογή αυτή έχει αρνητική επίδραση και στις πληροφορίες που δίνει ο εκδότης στο κριτικό του υπόμνημα για τη μορφή του κειμένου στην αντίστοιχη έκδοση: ο αναγνώστης δεν πληροφορείται ποια είναι η μορφή αυτή στις σύγχρονες κριτικές εκδόσεις. Βλ. και παραπάνω, σημ. 28.

είχε υπόψη του τη νεότερη έκδοση του Ψευδο-Μαξίμου από τη M. B. Phillips³⁸. Θα μπορούσε όχι μόνο να παραπέμψει σ' αυτήν³⁹, αλλά και να εκμεταλλευτεί τόσο το νέο κείμενο των αντίστοιχων χωρίων της όσο και τις ταυτίσεις των αποσπασμάτων, μια και η Phillips έχει ταυτίσει στην έκδοσή της χωρία που περιλαμβάνονται και στο *Florilegium Baroccianum*, τα οποία όμως έμειναν αταύτιστα στην έκδοση που μας απασχολεί. Πάντως οι λεπτομερείς παραπομπές στα χφφ των ανθολογίων αποδεικνύουν την εξαιρετική επιμέλεια με την οποία έγινε η έκδοση, και αποτελούν πολύτιμο βοήθημα για τους μελετητές των βυζαντινών ανθολογιών.

6) Το τελευταίο τμήμα της έκδοσης μερικών αποσπασμάτων το αποτελούν παρατηρήσεις με ποικίλο περιεχόμενο⁴⁰: ερμηνευτικό, πραγματολογικό, βιβλιογραφικό, παλαιογραφικό, κωδικολογικό, ορθογραφικό, λεξιλογικό, γραμματικό· επίσης επισημαίνονται παράλληλα χωρία, πηγές των αποσπασμάτων οι οποίες ανήκουν στην αρχαία ελληνική γραμματεία⁴¹, και επιδράσεις σε μεταγενέστερους συγγραφείς. Οι παρατηρήσεις αυτές δείχνουν το εύρος της παιδείας και των ενδιαφερόντων του εκδότη και αποτελούν αξιόλογο συμπλήρωμα της έκδοσης.

Θα μπορούσε βέβαια κανείς να προτείνει κάποιες προσθήκες και σ' αυτή την ενότητα: να επισημανθεί π.χ. ότι στο 34,48 το *κακὸν κακῶ ἴαται* αποτελεί παροιμία⁴², στο 34,73/1 ο Πλούταρχος παραθέτει τους στίχους του Σοφοκλή, απ. 929,3-4 Radt = 843,3-4 Nauck²· στο 37,32 το *μέλιτι καταμινύντες ἀψίνθιον* απηχεί στίχο από το *Μενάνδρου καὶ Φιλιστίανος σύγκρισις* 1,228· 2,104· 3,34 Jaekel⁴³· στο 37,45 το *νανάγιον ἐν τῶ ἰμμένι* αποτελεί παροιμία⁴⁴· στο 47,18 το *ἡ μὲν τέχνη μακρά, ὁ δὲ βίος βραχύς* προέρχεται από το υποκριτικό ἔργο *Ἀφορισμοὶ* 1,1· στο 54,9 ο Πλούταρχος παραθέτει το αδέσποτο κωμικό απόσπασμα 359 Kock.

Η έκδοση ολοκληρώνεται με τέσσερις Πίνακες (Tables, σ. 979-1024): Ο πρώτος (Index des citations bibliques, σ. 979-992) περιλαμβάνει τα αποσπάσματα από την Παλαιά και την Καινή Διαθήκη τα οποία περιέχονται στο ανθολόγιο· ο δεύτερος (Index des citations patristiques, σ. 993-1003) τα χωρία από Πατέρες της Εκκλησίας· ο τρίτος (Index des auteurs anciens, σ. 1003-1017) τα αποσπάσματα από αρχαίους συγγραφείς· τέλος, ο τέταρτος (Index des personnes et des lieux, σ. 1017-1024) παραθέτει με αλφαβητική σειρά τα κύρια ονόματα του κειμένου του ανθολογίου, για τα οποία, εκτός από τις παραπομπές στο κείμενο,

38. *Loci communes of Maximus the Confessor: Vaticanus graecus 739*, Διδακτ. διατρ. Saint Louis University, Ann Arbor 1977.

39. Οπότε οι παραπομπές θα ήταν ακριβέστερες, επειδή μόνο σ' αυτή την έκδοση του Ψευδο-Μαξίμου τα επιμέρους αποσπάσματα απαριθμούνται.

40. Οι σχετικές ενδείξεις, καθώς και οι αντίστοιχες παρατηρήσεις, αριθμούνται με πλάγιους αραβικούς αριθμούς (όχι ανυψωμένους) μέσα σε πλάγιες παρενθέσεις.

41. Οι βιβλικές πηγές καταχωρίζονται, όπως είδαμε ήδη, σε άλλο τμήμα της έκδοσης.

42. Βλ. R. Strömberg, *Greek Proverbs*, Göteborg 1954, σ. 15.

43. Πρβ. και Μένανδρο, απ. 708,2 Kock, όπου ο εκδότης σημειώνει: «*avidetur proverbium fuisse*».

44. Βλ. Δ. Α. Χρηστίδη, «Αναμνήσεις από αρχαία κείμενα στους Λόγους και στις Επιστολές του Νικήτα Χωνιάτη», *Ἑλληνικά* 39 (1988) 35 και σημ. 36.

δίνει και σύντομες χρήσιμες πληροφορίες.

Οι Πίνακες είναι πολύ βοηθητικοί για τον μελετητή του ανθολογίου· σε επιμέρους όμως σημεία θα μπορούσε να επισημάνει κανείς τα εξής: α) Στον τρίτο Πίνακα δημιουργείται σύγχυση από τις διαφορετικές εκδόσεις που χρησιμοποιούνται για διάφορα χωρία του ίδιου κειμένου⁴⁵, καθώς και από το γεγονός ότι για αποσπάσματα του ίδιου συγγραφέα γίνεται παραπομπή άλλοτε στο κείμενο που τα διασώζει (π.χ. Στοβαίο, Πλούταρχο κτλ.) και άλλοτε στην αντίστοιχη έκδοση των αποσπασμάτων. β) Από τον ίδιο Πίνακα απουσιάζουν μερικοί συγγραφείς: π.χ. ο Ἄμφης (14,34), ο Λυσίας (10,84), ο Φιλιππίδης (12,43), καθώς και τα ανώνυμα αποσπάσματα. γ) Στον τέταρτο Πίνακα έγινε κάποιο λάθος στη σελιδοποίηση, με αποτέλεσμα να βρίσκει κανείς στη σ. 1019 ονόματα τα οποία θα έπρεπε να βρίσκονται μεταξύ των σ. 1017 και 1018. δ) Στον ίδιο Πίνακα, στη σ. 1019, το *Βαβρίας* θα πρέπει να διορθωθεί σε *Βάβριος*⁴⁶.

Το βιβλίο τελειώνει με τον Πίνακα των περιεχομένων του (σ. 1025-1027).

Συνοψίζοντας θα μπορούσαμε να πούμε ότι βρισκόμαστε μπροστά σε μια αξιόλογη έκδοση, που έγινε με επιμέλεια, ζήλο και φροντίδα. Παρά τις επιμέρους ατέλειες, τις οποίες επισημάναμε⁴⁷, η πρώτη αυτή έκδοση του *Florilegium Baroccianum* αποτελεί μια σημαντική προσφορά στη σχετική έρευνα, και θα μπορούσε από πολλές πλευρές να αποτελέσει πρότυπο για τις μελλοντικές εκδόσεις ανθολογίων. Τα ανέκδοτα βυζαντινά ανθολόγια είναι πολλά, και μακάρι όλα να έχουν την τύχη να βρουν εκδότες φιλόπονους και συστηματικούς σαν τον Étienne Sargologos.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Α. ΧΡΗΣΤΙΔΗΣ

Γ. Ι. Θανόπουλος, *Τὸ τραγούδι τοῦ «Ἀρμούρης», χειρόγραφη καὶ προφορική παράδοση*, Ἀθήνα 1991, σελ. 560.

Ἄν καὶ ὁ Ἀρμούρης ἔχει ἀπὸ καιρὸ ἀναγνωρισθεῖ ὡς τὸ παλαιότερο καὶ ὠραιότερο ἑλληνικὸ δημοτικὸ τραγούδι, ὥστόσο ἡ θέση του στὴν ἱστορία τῆς λογοτεχνίας μας εἶναι ἀκόμη δυσδιάκριτη. Ὁ Νικόλαος Πολίτης τὸν λησμόνησε ἐντελῶς στὶς *Ἐκλογές* (δὲν τὸν συμπεριέλαβε στὸ «Ἐπίμετρον Α΄, Δημῶδη ἄσματα τῶν μέσων χρόνων») καὶ ὁ Λίνος Πολίτης τὸν μνημονεύει στὴν *Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας* μαζί με τὰ κλέφτικα! Ἀπὸ τῆ λανθασμένη αὐτὴ βάση προέκυψαν ἀλυσιδωτὲς ἀντιδράσεις: ἀγνοήθηκε ἓνας ὀλόκληρος κλάδος τῆς

45. Βλ. καὶ ὅσα σημειώσαμε παραπάνω γιὰ τὸν τρόπο παραπομπῆς στὶς ἐκδόσεις τῶν κειμένων.

46. Τὸ λάθος προήλθε πιθανότατα ἀπὸ παρανόηση τῆς γενικῆς *Βαβρίου* στὸ 9,55.

47. Οἱ περισσότερες θὰ μπορούσαν νὰ εἶχαν ἀποφευχθεῖ, ἀν ὁ ἐκδότης εἶχε συμβουλευτεῖ κάποιον εἰδικὸ κλασικὸ φιλόλογο.

βυζαντινῆς λογοτεχνίας, ἡ ἥρωικὴ ποίηση, ἢ παρανοήθηκε τελείως ὁ χαρακτήρας τῆς καθὼς καὶ τοῦ συναπτόμενου μὲ αὐτὴν Ἑκρίτη. Ἐπῆλθε ἐπίσης μιὰ σύγχυση στὸ πρόβλημα ποιὰ ὄντως ἦταν ἡ προφορικὴ ποίηση καὶ θεωρήθηκαν προφορικὰ τὰ μυθιστορήματα. Διατυπώθηκαν ἀκόμη ἀπλοῦκες θεωρίες γιὰ τὴν προέλευση καὶ τὸν ρυθμὸ τοῦ δεκαπεντασλλάβου καθὼς καὶ γιὰ τοὺς λόγους τοῦ ὠθησαν στὴ διάδοση τῆς δημῶδους γλώσσας στὴ βυζαντινὴ γραμματεία. Μόνο ὁ H. G. Beck στὴν *Geschichte der byzantinischen Volksliteratur* ἐξέτασε τὸν Ἑκρίτη καὶ τὰ ἄλλα ἥρωικὰ ἄσματα (Epische Lieder) στὴ σωστὴ θέση, πρὶν ἀπὸ τὸν 12ο αἰῶνα, χωρὶς ὅμως νὰ προχωρήσει στὰ γενικότερα συμπεράσματα.

Εὐτυχῶς τὰ τελευταῖα χρόνια, μετὰ τὶς ἐκδόσεις τοῦ Βασιλείου Διγενῆ Ἑκρίτη, τοῦ Ἑκρίτη καὶ τοῦ Υἱοῦ τοῦ Ἀνδρονίκου (1985, 1990), ἀναζωογονήθηκε τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἥρωικὴ ποίηση καὶ δημοσιεύθηκαν σημαντικὲς ἐργασίες. Στὴ σειρὰ αὐτῆ, καὶ εἰδικὰ στὴ μέθοδο ποὺ ἐφάρμοσε ὁ Ἰ. Κ. Προμπονάς, ἀνήκει τὸ βιβλίο τοῦ κ. Θανόπουλου.

Στὴν εἰσαγωγὴ δίδεται ἡ ὑπόθεση τοῦ Ἑκρίτη καὶ μνημονεύονται οἱ ἀπόψεις τῶν ἐρευνητῶν γιὰ τὴν ἱστορικότητά του καθὼς καὶ γιὰ τὸν τρόπο συνθέσεως καὶ παραδόσεως τοῦ τραγουδιοῦ. Οἱ στόχοι τῆς ἐργασίας, ὅπως προσδιορίζονται στὴν εἰσαγωγὴ, εἶναι ἡ διακρίβωση τῆς σχέσης τοῦ Ἑκρίτη πρὸς τὸν Ἑκρίτη καὶ πρὸς τὸ νεοελληνικὸ δημοτικὸ τραγούδι, ἐπίσης ἡ μορφολογικὴ καὶ τεχνολογικὴ ἀνάλυσή του, ἡ συγκριτικὴ μελέτη τῆς γραπτῆς καὶ τῆς προφορικῆς του παράδοσης, καὶ ἡ προσπάθεια γιὰ κριτικὴ βελτίωση ὀρισμένων χωρίων τοῦ Ἑκρίτη τῶν χειρογράφων.

Στὸ κεφάλαιο Α' ἐξετάζεται τὸ πρόβλημα, ἂν ἡ ἀρχικὴ σύνθεση τοῦ Ἑκρίτη ἦταν προφορικὴ ἢ γραπτὴ, καὶ γίνεται δεκτὴ ἡ προφορικὴ ἕνεκα τοῦ πλήθους τῶν λογοτύπων (ἐπαναλαμβανόμενων στίχων, ἡμιστιχίων καὶ φράσεων) ποὺ χαρακτηρίζουν τὴν προφορικὴ ποίηση. Σχεδὸν ὅλες οἱ φράσεις ποὺ ἀπαντοῦν στὸ ποίημα εἶναι λογοτυπικὲς, ἐπαναλαμβάνονται καὶ σ' αὐτὸ καὶ σὲ ἄλλα κείμενα καὶ τραγούδια. Ἀκολουθεῖ μακρὰ παράθεση τῶν στοιχείων αὐτῶν δηλαδὴ ἐκφράσεων τοῦ Ἑκρίτη (μὲ τὴν σειρὰ ποὺ ἔχουν στὸ κείμενο) καὶ ποὺ ἐπανερχοῦν στὸν Ἑκρίτη τοῦ χειρογράφου Ἑσχοριᾶλ καθὼς καὶ σὲ ἄλλα βυζαντινὰ κείμενα καὶ κυρίως σὲ νεοελληνικὰ δημοτικὰ τραγούδια. Παρατίθενται στίχοι ποὺ ἐπαναλαμβάνουν τὴν ἴδια φράση ἢ λέξη (π.χ. δώδεκα, φρόνιμος κ.ἄ.) στὴν ἴδια θέση, στίχοι ποὺ ἀρχίζουν μὲ τὸν ἴδιο τρόπο (καὶ τότε πάλιν / νὰ ἐπιχαρῆς / κι ὥστε νὰ τοῦ ἀπילוγηθοῦν / τὲς ἄκρες ἄκρες), ἐπίσης καταλήξεις στίχων καὶ ὀλόκληρα δεύτερα ἡμιστίχια (στὴν μάναν του ὑπαγαίνει / ἐσεῖστη κ' ἔλυγιστη / τοὺς ἄρχοντας ἐλάλει / στέκει καὶ ἀναγελά τον / ἀριφνισμὸν δὲν ἔχουν / στῆς φυλακῆς τὴν πόρταν / πολλὰ τὸν ἐφοβήθη κτλ.). Σειρὰ παραλλήλων δίδεται γιὰ τὴν γνωστὴ ἔναρξη σήμερον ἄλλος οὐρανός, γιὰ τὴν ἔκφραση ποὺ δηλώνει τὸν μεγάλο ἀριθμὸ ὅσα ἄστρα ... καὶ φύλλα, καθὼς καὶ γιὰ τὸ μοτίβο τῆς «ἐπίδειξης δεξιότητάς» στὸν οὐρανὸν τὸ πέταξεν κτλ. Πολλὰ εἶναι καὶ τὰ δείγματα τοῦ κλαίοντα ἀνέβαινε - γελῶντα κατεβαίνει (οἱ δυὸ μετοχὲς συχνὰ ἀντιστρέφονται στὰ τραγούδια). Ὁ λογότυπος τὰ μαῦρα φορεμένην (Ἑκρ. 178) ἐπανερχεται στὸν Ἑρωτόκριτο (Δ 1964).

Παρατηρῶ στο σημείο αυτό τὴ γλωσσικὴ ἀνανέωση ὀρισμένων λογοτύπων στὰ νεώτερα τραγούδια. Τὸ μεσαιωνικὸ νὰ *ἐπιχαρῆς* τοῦ *Ἀρμούρη*, τοῦ *Ἀκρίτη*, τῶν *Ἐρωτοπαιγνίων* γίνεται νὰ *σὲ χαρῶ* στὰ τραγούδια ἢ καὶ νὰ *χαρῆς* μὲ περιττὴ προσθήκη τοῦ συνδέσμου, γιὰ μετρικὴ ἐξοικονόμηση. (Τὸ σύνθετο *ἐπιχαίρω* δὲν λεγόταν πιά). Ἰδιαιτέρου ἐνδιαφέρον ἔχει ἡ μεταφορὰ τοῦ λογοτύπου *ἐσὺ μικρὸν καὶ ἀνέλικον* ἀπὸ τὰ ἥρωικὰ συμφραζόμενα τοῦ *Ἀρμούρη* καὶ τοῦ *Υἱοῦ τοῦ Ἀνδρονίκου* στὰ ἐρωτικὰ τῶν *Ἐρωτοπαιγνίων* Γ' 172:

ἐσὺ μικρὸν καὶ ἀνήλικον, φιλιὰν οὐδὲν ἐξεύρεις.

Δυὸ ὁλόκληρες ἐποχὲς δηλώνονται μὲ τὶς διαφορετικὲς αὐτὲς χρήσεις. Τὸ ἴδιο συμβαίνει μὲ τὸ *στέκει καὶ ἀναγελᾶ τον*. Ἀπὸ τὴν ἀντίθεση τοῦ Σαρακηνοῦ καὶ τοῦ Ρωμοῦ στὸν *Ἀρμούρη*, ὁ λογοτύπος περνᾷ στὴν ἀντίθεση τῶν φύλων στὰ *Ἐρωτοπαιγνία* Γ' 319: *στέκει καὶ ἀναγελᾶ την*. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ὁ ποιητὴς τῶν *Ἐρωτοπαιγνίων* ξέρει τὸν *Ἀρμούρη* καὶ συνειδητὰ μεταφέρει τὶς χρήσεις στὸ δικό του ἀντικείμενο.

Ἐνδιαφέρων εἶναι καὶ ὁ ἐντοπισμὸς ἀπὸ τὸν κ. Θανόπουλο ὀρισμένων σπανίων λέξεων καὶ ἐκφράσεων τοῦ *Ἀρμούρη* (*γνωμιάζω* / *ἕως οὐ*) στὸ *Χρονικὸν τοῦ Μορέως*. Ἡ λέξη *ἀπιστία* στὸν *Ἀρμούρη* σημαίνει προφανῶς «δυσπιστία», ἐνῶ στὸ *Χρονικὸν* καὶ σὲ ἕνα κλέφτικο ἔχει τὴ σημασίαν «κακοπιστία, δολιότητα, προδοσία». Διαφορετικὴ ἔρμηνεῖα γιὰ τὴ λέξη αὐτὴ στὸν *Ἀρμούρη* καθὼς καὶ γιὰ τὸ *ἐπέρασεν ὁ Ἀρμούρης* (ποῦ χωρὶς ἀμφιβολία ἀναφέρεται στὸ πέρασμα τοῦ ποταμοῦ) δίδεται ἀπὸ τὸν κ. Θανόπουλο (σ. 477). Τὸ *ἐφύρθη* τοῦ *Ἀκρίτη* ποῦ θὰ τὸ νόμιζε κανεὶς λόγιο, ἐντοπίσθηκε σὲ ἕνα κυπριακό (σ. 122) ὡς *ἐφύρτην*. Καὶ μόνο ἀπὸ αὐτό, ἀντιλαμβανόμεστε πόσο βαθαίνει ἡ γνώση μας γιὰ τὴ γλώσσα, ἀπὸ τοὺς παραλληλισμοὺς ποῦ δίδει τὸ βιβλίον. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἡ φράση *ἀπὸ πτεροῦ* τοῦ *Ἀρμούρη* (γιὰ σύλληψη πουλιοῦ ἐνῶ πετᾶ, στὸ κινήγι) ἐντοπίσθηκε σὲ λόγιο κείμενο, στὸν Ψελλὸ (σ. 109-110). Ὁ χωρισμὸς λογίων καὶ δημωδῶν στοιχείων στὴ λεξικογραφία γίνεται προβληματικὸς, ὅπως δείχνουν καὶ πολλὲς ἄλλες περιπτώσεις.

Στὸ «Συμπέρασμα» τοῦ κεφαλαίου Α' (σ. 395 κ.ε.) διατυπώνεται ἡ ἄποψη ὅτι «ὁ Ἀρμούρης τῶν χειρογράφων καταγράφηκε ἀπὸ τὸ στόμα αἰδοῦ». Ἐδῶ ἀσφαλῶς πρέπει νὰ ἐννοηθεῖ ἡ ἀρχικὴ καταγραφή (πρβ. σ. 27, σημ. 1), ἡ ὁποία εἶναι πολὺ παλαιότερη τοῦ 15ου αἰῶνα· διαφορετικὰ οἱ φθορὲς στὰ χειρόγραφα θὰ ἦταν περισσότερες.

Στὸ κεφάλαιο Β' ἐξετάζεται τὸ τραγούδι τοῦ *Ἀρμούρη* στὴ νεοελληνικὴ παράδοση βάσει ὅλων τῶν παραλλαγῶν ποῦ ἔχει συλλέξει τὸ Κέντρο Λαογραφίας τῆς Ἀκαδημίας καὶ δίδεται λεπτομερὴς κατάλογος. Τὸ ὅτι μόνο στὴν Κύπρο καὶ στὴν Κάρπαθο σώθηκε προφορικὰ ὁ *Ἀρμούρης* ἀποδίδεται σωστὰ στὴ γειτνίαση μὲ τὴ Μικρὰ Ἀσία, καὶ στὸ ὅτι ἡ ἐπίδραση στὰ δυὸ νησιά τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας ἦταν μικρὴ. Ἡ ἀπουσία τοῦ νεοελληνικοῦ ἥρωικοῦ τραγουδιοῦ, τοῦ κλέφτικου (σ. 400 καὶ σημ. 5-7) στὰ νησιά, συνετέλεσε ἐπίσης στὴ διατήρηση τοῦ μεσαιωνικοῦ.

Ἀκολουθεῖ λεπτομερὴς ἀνάλυση σὲ σειρὰ ἐπεισοδίων, καὶ σύγκριση τῶν

χειρογράφων και τῶν τραγουδιῶν κατὰ ἐπεισόδιο. Ἐξετάζονται ἐπίσης οἱ διάφορες ἀπόψεις σχετικὰ μὲ τὸ κύριο ὄνομα τοῦ ἥρωα, γιὰ τὸ ὁποῖο ὁ κ. Θανόπουλος προτείνει ὡς ἀρχικὸ τύπο τὸ Ἄμουρης (ἢ Ἄμουριος) βάσει τῶν καρπαθιακῶν παραλλαγῶν (σ. 405). Ὡστόσο «τῆ δημοτικῆ ποίησι τῆ χαρακτηρίζει φθορὰ γεωγραφικῶν ὄρων καὶ κύριων ὀνομάτων» ὅπως ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας δέχεται (σ. 404) καὶ ἐπομένως ὁ τύπος Ἄρμουρης τῶν χειρογράφων τοῦ 15ου αἰῶνα εἶναι χωρὶς ἀμφιβολία ἐγκυρότερος. Τὸ ὄνομα ἀπλοποιήθηκε στὴν προφορικῆ παραδόσει μὲ τὴν ἀποβολὴ τοῦ ἐνὸς ρ. Ἔτσι, νομίζω, προέκυψε ὁ Ἄμουρης. Γιὰ τὴ φθορὰ τῶν ὀνομάτων στὰ προφορικὰ τραγούδια, πρβ. τὰ γνωστὰ Χιλιοπαπούς, Παλιοπαπούς, Ἀλιάντρης, Ἀζγουρής, Ἀντζουλής, Ἀντζουλές, Καλαμιούρης, Καλομοίρης, Ἀρεστής, Ἀρέσκης, Προσφύρης, Ποσύρκας κ.ἄ.

Στὴ σύγκριση τοῦ βυζαντινοῦ καὶ τῶν νεοελληνικῶν τραγουδιῶν ὁ συγγρ. ἀναγνωρίζει σωστὰ τὴν ὑπεροχὴ τοῦ Ἄρμουρη τῶν χειρογράφων καὶ τὴ μελετημένη οἰκονομία του. Στὰ τραγούδια ἡ πλοκὴ εἶναι ἀπλούστερη, ἡ δομὴ χαλαρὴ, ἡ τεχνικὴ πρωτόγονη. Ἡ ἱστορικὴ ἀντίθεση Βυζαντινῶν καὶ Ἀράβων ἐξαφανίζεται, ὁ ἥρωας μυθοποιεῖται, ἐνῶ ὁ Ἄρμουρης τῶν χειρογράφων δὲν ἔχει σχεδὸν τίποτε τὸ ὑπερφυσικὸ (σ. 448-450, πρβ. καὶ «Conclusion» σ. 491). Παρατηρῶ στὸ σημεῖο αὐτὸ ὅτι ἀκόμη καὶ ἡ ὑπερφυσικὴ ταχύτητα, μὲ τὴν ὁποία στὰ χειρόγραφα ὁ Ἄρμουρης καταδιώκοντας τὸν Σαρακηνὸ φτάνει πεζὸς στὴ Συρία, ἐξυπηρετεῖ κυρίως τὴν ἀνάγκη τῆς δραματικῆς ἐνότητος τοῦ χρόνου. Ἡ ἔντασι θὰ διαλυόταν ἂν ὁ ποιητὴς ἀφηγεῖτο μιὰ πολυήμερη ρεαλιστικὴ πορεία.

Στὸ κεφάλαιο Γ' ὁ συγγρ. διατυπώνει, ὅπως καὶ σὲ ἄλλα σημεία τοῦ βιβλίου, κριτικὲς παρατηρήσεις στὸ κείμενο τοῦ Ἄρμουρη μὲ βάση τὸ νεοελληνικὸ δημοτικὸ τραγούδι. Ὅρισμένες ἀποκαταστάσεις τοῦ Κυριακίδη καὶ δικές μου ἐπιβεβαιώνονται ἢ ἐνισχύονται ἀπὸ παράλληλα ἄλλων κειμένων καὶ τραγουδιῶν, παράλληλα ποὺ ἀνταποκρίνονται σὲ βασικοὺς δομικοὺς τρόπους τῆς γλώσσας καὶ τῆς ποίησης αὐτῆς.

Στὸ στ. 5 ἡ συμπλήρωση <μᾶνα, ἄς καβαλικεύσω> ἐνισχύεται ἀπὸ σειρά δειγμάτων, στὰ ὁποία μιὰ φράση ἐπαναλαμβάνεται στὸ τέλος συνεχόμενων στίχων.

Ἡ συμπλήρωση τοῦ στ. 10:

<εἰς τὸ ἀνώγειον> κρέμεται κοντάριν τοῦ πατρός σου

στηρίζεται ἀπὸ τὰ παράλληλα ἀπάνω εἰς τὸ ἀνώγειον (Λιβ. Ν 369) καὶ πᾶ στ' ἀνώγι μου / ψηλὰ στ' ἀνώγειο δημοτικῶν τραγουδιῶν (σ. 455). Εὐστοχα ὁ συγγρ. παρατηρεῖ ὅτι τὸ ἀπλὸ ἀπάνω τῶν χειρογράφων εἶναι ἀόριστο, «ἐνῶ ἡ τεχνικὴ τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ ἀποφεύγει τὶς ἀοριστίες καὶ προτιμᾷ τὸ συγκεκριμένο»: ἀπάνω στ' Ἄγραφα / πάνω στὸ βουνὸ κ.ἄ. Μὲ τὴν πρότασι νὰ ἀφαιρεθεῖ τὸ πατρός σου δὲν συμφωνῶ (πρβ. στ. 23).

Ὁρθὴ στήριξη τῆς γραφῆς τοῦ Κυριακίδη πτερνιστηριᾶν τὸν μαῦρον του χωρὶς ρῆμα στὸ στ. 42 κ.ἄ. γίνεται βάσει δημοτικῶν τραγουδιῶν (σ. 460, πρβ. σ. 126). Ἀποκλείεται ὅμως ὁ προτεινόμενος τύπος ἀπιλογηθοῦν (σ. 461) ἀντὶ ἀπιλογηθοῦν στὸ στ. 30.

Στὸ στ. 33:

Σαρακηνὸς <ἀντίπερα> στέκει καὶ ἀναγεῖα τον

ὁ συγγρ. (σ. 461) προτείνει νὰ διατηρηθεῖ γιὰ λόγους ἔμφασις τὸ ἐστέκετον, στέκει τῶν χειρογράφων καὶ νὰ ἀφαιρεθεῖ ἡ συμπλήρωση ἀντίπερα. Ὡστόσο τὸ ὅτι ὁ Σαρακηνὸς βρῖσκεται στὴν ἄλλη ὄχθη τοῦ Εὐφράτη καὶ γι' αὐτὸ ἀκριβῶς περιπαίζει τὸν Ἄρμουρη ποὺ προσπαθεῖ νὰ τὸν περάσει, εἶναι ἀπολύτως ἀναγκαῖο. Τὸ ἀντίπερα δὲν ὑπονοεῖται (Σαρακηνοὶ ὑπῆρχαν καὶ

ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν Βυζαντινῶν), ἀλλὰ καὶ ἂν ὑπονοεῖται, εἶναι ἀνάγκη νὰ λεχθῆι. Αὐτὸ τὸ εἶδε καὶ ὁ Grégoire (*REG* 46, 1933, σ. 40) ποὺ μεταφράζει: «En face, un Sarrasin le regarde et le raille». Οἱ ἴδιες δομὲς λογικῆς, ὕφους καὶ στιχουργίας ποὺ ἰσχύουν γιὰ τὸν ποιητὴ καὶ τὸν φιλόλογο, κατευθύνουν πρὸς τὶς ἴδιες ὑποχρεωτικὲς λύσεις. Τὸ *ἀντίπερα* ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὴ συχνὴ θέσις τῆς ἴδιας λέξεως στὸ ἴδιο σημεῖο τοῦ στίχου σὲ δημοτικὰ τραγούδια (σ. 101 κ.έ.). Ἐναντιθέτως ἡ ἄτεχνη ἐπανάληψις καὶ διτυπία *ἐστέκετον, στέκει* (ἀπὸ προφανῆ διττογραφία) δὲν προσθέτει τίποτε. Ἐντελῶς διαφορετικὴ εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ προσαγομένου δημοτικοῦ στίχου:

κέρνα, Κρυστάλλω μ', κέρνα μας, κέρνα ὅσο νὰ φέξει

ὅπου ἡ ἐπανάληψις ἔχει τὸ λόγο τῆς, διότι δηλώνει τὴ μακρὰ διάρκειαν τοῦ γλεντιοῦ.

Στὸ στ. 34 τῶν χειρογράφων:

Σαρακηνοὶ ἔχουσιν φαρία ὅπου διώχνουν τοὺς ἀέρας

ποὺ ἀπασχόλησε καὶ ἄλλους ἐρευνητές, διερωτᾶται κανεὶς γιὰ τὴν ποιητὴς θὰ χρησιμοποιοῦσε τὸ δισύλλαβον *ὅπου* κἀνοντας τὸν στίχον ὑπέρμετρον, δύσκαμπτον καὶ βραδυκίνητον, ἐνῶ ὁ σκοπὸς εἶναι νὰ δηλωθῆι ἡ μεγάλη ταχύτητα τῶν ἀλόγων καὶ τοῦ ἀέρα. (Τὸ νεοελληνικὸν ποῦ τῶν προσαγομένων ἀπὸ τὸν κ. Θανόπουλον δημοτικῶν τραγουδιῶν, σ. 462, δὲν μπορεῖ νὰ εἰσαχθῆι στὰ μεσαιωνικὰ ἑλληνικὰ τοῦ Ἄρμουρη. Τὸ χρῶμα τῆς γλώσσας πρέπει νὰ διατηρεῖται στίς διορθώσεις). Διερωτᾶται κανεὶς γιὰ τὸν ποιητὴς πῶς, μὲ τὸ μεσαιωνικὸ ἀναφορικόν, τὰ *διώχνουν τοὺς ἀέρας*, ἀφοῦ τὸ ξέρει καὶ τὸ χρησιμοποιοῖ στοὺς στ. 59, 168, πρβ. καὶ στ. 11. Εἶναι προφανῶς ἡ ἐπιβαλλόμενη λύσις.

Ὁ ἄμετρος στ. 45, ποὺ ὑπάρχει μόνον στὸ ἓνα χειρόγραφο, καὶ ποὺ τὸν στηρίζει βάσει τῶν προφορικῶν τραγουδιῶν ὁ συγγρ., ἂν κριθῆι ἀπαραίτητος, θὰ μποροῦσε νὰ ἀποκατασταθῆι ὡς ἐξῆς:

περηνιστηριὰν τὸν μαῦρον τοῦ καὶ ὑπάγει <ἕως τὴν μέσην.>

Ἔτσι θὰ εἶχαμε τὴν τριπλὴ «κλιμάκωσι» γιὰ τὴν ὁποία μιλεῖ ὁ συγγρ. (σ. 463): ἀρχὴ τοῦ περάσματος, φτάσιμο ὡς τὴ μέση, καὶ πέρασμα τοῦ ποταμοῦ. Δὲν ἔχουμε ὅμως ἐνδειξὴν ὅτι γινόταν μνεῖα τῆς μέσης στὸν Ἄρμουρη, οὔτε στὸ ἀντίστοιχον χωρὶο τοῦ Ἀκρίτη.

Πολὺ σημαντικὸν εἶναι καὶ τὸ ὅτι ὁ συγγρ. ἐνισχύει τὸν ἐξοβελισμόν τῆς περὶ *κέρδους* πρακτικῆς κατακλείδας τοῦ Ἄρμουρη στ. 198-201. («Ἐχω συγκεντρώσει ἀρκετὰ δείγματα τῆς εἰσόδου τοῦ στοιχείου τοῦ ἐμπορίου στὸ δημοτικὸν τραγούδι, πιθανῶς στὴν φραγκοκρατία»). Ὁ κ. Θανόπουλος δέχεται ὡς πιθανὸν τέλος τοῦ ποιήματος, στὴν ἀρχικὴν του μορφήν, τὴν ἐξαγγελίαν τοῦ μελλοντικοῦ γάμου τοῦ ἥρωα μὲ τὴν κόρη τοῦ ἀμιρά. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο τελειώνει ἓνα τραγούδι ἀπὸ τὴν Κάρπαθον (σ. 444):

.....γαμπρὸ νὰ τὸνὲ κάμω

*ὄχι στὴν πρώτη μου ἀδερφήν οὔτε στὴ δευτέρῃ μου,
μόνον στὴν πρωτοκόρη μου τὴ νυχτογεννημένη,
ἀπὸ γεννήθη σκοτεινὰ κ' ἤλαμψε τὸ παλάτι.*

Ὡς πρὸς τὴ χρονολόγησιν ὁ συγγρ. σωστὰ πιστεύει ὅτι «ὁ Ἄρμουρης τῶν χειρογράφων μπορεῖ κάλλιστα νὰ προὔπηρχε σ' αὐτὴ τὴ μορφήν πέντε τουλάχιστον αἰῶνες πρὶν ἀπὸ τὸ 15ο αἰῶνα» (σ. 25). Ὁ καθαρὰ ἐπικός χαρακτήρας, ἡ ἔλλειψις ἐνδείξεων διασκευῆς ἢ στοιχείων μυθιστορηματικῶν, πείθουν πράγματι γιὰ τὴν παλαιότητα. Ἀπὸ τὴν ἄλλην πλευρὰ ἡ πλήρης ἀνάπτυξις, στὸν Ἄρμουρη, τῆς γλώσσας, τῶν ἐκφραστικῶν τρόπων, τῆς στιχουργίας καὶ τῆς ἀφηγηματικότητος, δείχνουν ὅτι προηγήθηκε μακρὰ περίοδος προπαρασκευῆς μὲ ἀκόμη παλαιότερα ἠρωικὰ τραγούδια σὲ δεκαπεντασύλλαβον. Ἡ δημῶδης γλῶσσα καὶ ὁ

στίχος καλλιιεργήθησαν στο περιβάλλον τῆς ἠρωικῆς ποίησης στὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ ἀπὸ ἐκεῖ πέρασαν στὴν προσωπικὴ ποίηση. Ὁ δεκαπεντασύλλαβος πέρασε καὶ στὴ λογία, ἀλλὰ μὲ μικρότερη αἰσθησιμότητα τοῦ ρυθμοῦ (ἀνάπαιστοι) ὅπως ἦταν φυσικό. Νομίζω ὅτι πρὸς αὐτὲς τὶς λύσεις ὁδηγεῖ ἡ σωστὴ χρονολόγησι τοῦ Ἀρμούρη ἀπὸ τὸν κ. Θανόπουλο.

Ὡς πρὸς τὸν Ἀκρίτη ὁ συγγρ. δέχεται σωστὰ «σχέση πολὺ στενὴ» πρὸς τὸν Ἀρμούρη τῶν χειρογράφων: «καὶ τὰ δύο ἔργα ἀνήκουν στὴν ἴδια βυζαντινὴ ἠρωικὴ παράδοσι» (σ. 396). Ἡ σχέση αὐτὴ τὸν ὁδήγησε καὶ σὲ ὀρισμένους προτάσεις βελτιώσεων στὸ κείμενο τοῦ Ἀκρίτη τοῦ Ἐσκοριάλ.

Γιὰ τὸ στ. 234 Α προτείνεται (σ. 59) βάσει τοῦ Ἀρμούρη στ. 11 ἡ γραφὴ ἐκ τὴν Βαβυλωνίαν. Ὡστόσο τὸ κάτω εἰς τὴν Βαβυλώνα, πού εἰσήγαγε ἡ Ἰωάννα Καραγιάννη, εἶναι σωστό, διότι πρόκειται γιὰ *καράσια* πού βρίσκονται στὴ Βαβυλώνα, ὄχι γιὰ τὴν προέλευσή τους, ἐνῶ στὸν Ἀρμούρη δηλώνεται ἡ προέλευσι τοῦ κονταριοῦ.

Προτείνεται ἐπίσης (σ. 333) ἡ γραφὴ *ὅτι ἀληθειὰν σὲ λέγω*, γιὰ τὸ στίχο τοῦ Ἀκρίτη 1591, ὅπου ὁμοῦ πιθανότερο θὰ ἦταν νὰ εἰσαχθεῖ αὐτοῦσι, ὡς λογότυπος, τὸ ἡμιστίχι *ὅτι ἀληθῶς σὲ λέγω* τοῦ στ. 1218.

Ἀξιόλογη εἶναι καὶ ἡ ἐπισήμανσι (σ. 347) τῆς «ἐρωτηματικῆς μομφῆς» στὸν Ἀρμούρη στ. 168: *καλὰ εἶν' αὐτὰ* κτλ. βάσει τοῦ Ἀκρίτη στ. 543, 875, 957, 1169. Ἀλλὰ ἡ γραφὴ *τὰ μένα συνυχαίνει* πού προτείνεται γιὰ τὸ στ. 543 τοῦ Ἀκρίτη δὲν φαίνεται σύμφωνη μὲ τὸ ὕφος τοῦ ἔργου.

Στὸ Παράρτημα δίδεται μιὰ ἀπὸ τὶς πολυτιμότερες προσφορὲς τοῦ βιβλίου: σειρά παραλλαγῶν τοῦ Ἀρμούρη ἀπὸ τὴν Κάρπαθο καὶ τὴν Κύπρο. Ἄλλες ἀπὸ αὐτὲς ἦταν δημοσιευμένες καὶ ἄλλες δημοσιεύονται γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν συγγρ. Στὶς παραλλαγὲς μπορεῖ νὰ παρακολουθήσει κανεὶς τὴ φθορὰ τοῦ βυζαντινοῦ ἄσματος. Ἡ ἀρχικὴ σ ὕ ν θ ε σ η ἀντικαθίσταται ἀπὸ μιὰ παρατακτικὴ δομὴ: σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ τραγούδια ἡ μάνα λέει στὸν νέο ὅτι ὁ πατέρας του βρίσκεται στὴ φυλακὴ, ὁ γιὸς ἀνακοινώνει ὅτι θὰ τὸν ἐλευθερώσει, παίρνει τὴν εὐχὴ τῆς πρὶν φύγει κτλ. Τὰ ἐπὶ μέρους ἀφηγηματικὰ στοιχεῖα τοῦ Ἀρμούρη σὲ ἄλλα τραγούδια χάνονται, σὲ ἄλλα διατηροῦνται ἢ μεταβάλλονται. Σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ἡ ἀπελευθέρωσι τοῦ αἰχμαλώτου γίνεται χωρὶς νὰ μεσολαβήσει ἔνοπλος ἀγώνας, ἐνῶ σὲ ἄλλες ἡ μάχη γίνεται δυὸ φορές. Ὑπάρχουν συμφυρμοὶ μὲ τὸν Πορφύρη καὶ τὸν Γιὸν τοῦ Ἀνδρονίκου, καθὼς καὶ προσθῆκες λαῶν (*Φράγκων*) καὶ προσώπων: ὁ βασιλιάς (*Σελίμ*) καὶ ὁ γιὸς του, καὶ ἡ βασίλισσα, πού ἔπειτα ἀπὸ ἐρωτικὴ νύχτα μὲ τὸν πατέρα Ἀρμούρη, γεννᾷ τὸν ἦρωα. Στὸν πατέρα προστίθεται καὶ ὁ παππούς, ἐπίσης ἓνας ἀδελφὸς καὶ ἓνας θεῖος, τοὺς ὁποίους ὁ νέος Ἀρμούρης (ὅπως ὁ υἱὸς τοῦ Ἀνδρονίκου) σφάζει! (Σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις αὐτοχαρακτηρίζονται ὡς ἀδελφὸς καὶ θεῖος γιὰ νὰ σωθοῦν). Οἱ προσθῆκες προσώπων ἐνισχύουν τὴν ἀποψη ὅτι καὶ στὸ ἄσμα τοῦ *Γιοῦ τοῦ Ἀνδρονίκου* ὁ γιὸς ἦταν ἀρχικὰ ἓνας. Τὸ μοτίβο τοῦ ἀκρωτηριασμοῦ ἐπίσης ποικίλλει στὰ τραγούδια: ὑπάρχει ὄχι μόνο *κουτσοχέρης*, ἀλλὰ καὶ *κουτσοπόδης*. Ἐκτὸς τοῦ μυθιστορηματικοῦ στοιχείου τοῦ ἔρωτα μὲ τὴν βασίλισσα, χαρακτηριστικὴ σὲ ὀρισμένες παραλλαγὲς εἶναι ἡ παραμυθικὴ δομὴ (ἀνύπαρκτη στὸ βυζαντινὸ ἄσμα):

ὡς φήσομεν τὸν Ἀζγουρήν, στήν κάλην του νὰ πᾶμεν.

Ἰδιαίτερα σημαντικὴ εἶναι καὶ ἡ πληροφορία ὅτι μιὰ ἀπὸ τὶς παραλλαγές κατεγράφη στὴν Κάρπαθο ἀκόμη στὰ 1980.

Τὸ Γλωσσάριο εἶναι μόνον ἐρμηνευτικὸ, χωρὶς παραπομπές στὰ χωρία. (* Ἐς παρατηρηθεῖ ἐδῶ ὅτι *φιορκίζομαι* σημαίνει «ἐπιορκῶ, παραβαίνω τὸν ὄρκο μου», ὅχι «ὄρκίζομαι» ὅπως ἐρμηνεύεται). Δίδεται ἐπίσης πίνακας ὀνομάτων, ὄρων καὶ πραγμάτων.

Γενικὰ πρόκειται γιὰ σημαντικὴ ἐργασία τοῦ διαφωτίζει πολὺ τὴ σχέση τοῦ γραπτοῦ Ἀρμούρη μετὰ τὸ νεοελληνικὸ προφορικὸ τραγούδι. Διαφωτίζονται οἱ ἐκφραστικοὶ τρόποι τους, στὴν παραλληλία καὶ στὶς διαφορές τους. Πολύτιμη εἶναι καὶ ἡ σύγκριση μετὰ ἄλλα βυζαντινὰ κείμενα καὶ κυρίως ἡ συγκέντρωση τῶν προφορικῶν παραλλαγῶν τοῦ Ἀρμούρη. Ἡ τοποθέτηση τοῦ συγγρ. ἀπέναντι σ' αὐτὲς εἶναι κριτικὴ, δὲν ὑπάρχει πιά εὐτυχῶς ὁ παλιὸς ἰσοπεδωτικὸς θαυμασμός γιὰ τὰ δημοτικὰ τραγούδια. Μόνον γιὰ τὰ τυπογραφικὰ λάθη θὰ εὐχόταν κανεὶς νὰ ἦταν λιγότερα στὸ βιβλίον.

Ἡράκλειο, Κρήτη

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΑΛΕΞΙΟΥ

Ole Smith (ed.), *The Oxford Version of the «Achilleid»* [Opuscula Graecolatina 32], Copenhagen 1990, 61 S. (Museum Tusulanum Press).

In einem schmalen Bändchen von 61 Seiten gibt Ole Smith, der designierte Gräzist auf dem Göteborger Lehrstuhl, die Oxford Version der Achilleis heraus. Die wortkarge Edition verlangt eine beredtere Rezension.

Es ist nicht das erste Mal, daß sich Ole Smith zu dieser Version äußert. Schon in seinen «Notes on the Byzantine Achilleid: The Oxford Version», *Classica et Mediaevalia* 39 (1988) 259-272, war er zu dem Ergebnis gekommen: «Either we have to do with errors and faults originating in a regular MS tradition, or we have before us a version of a kind of folk tale, a traditional story, as it was told to an audience who was familiar with the plot and the details of the narrative. However, the complicated errors we would have to assume in order to explain the text in the framework of a usual MS tradition seem to me to make the former solution less likely, especially because we have no reason to think that we can be far away from the archetype of the tradition. I thus incline to see in O a piece of oral composition told to an audience who was familiar with the story. Important elements and connections between the episodes could be left out in front of an audience prepared —and accustomed— to understand a narrative of this type».

Diese Theorie bedarf einer korrigierenden Erklärung: unter «oral composition» versteht wohl auch Smith doch eher die während des Vortrags erfolgende «Bearbeitung» eines zuvor in mündlicher Tradition stehenden, aber doch

ursprünglich feststehenden Textes. Diesen Text als Archetyp zu suchen, ist in der Tat müßig, doch sind die drei bekannten Versionen der Achilleis wieder einmal mehr «Momentaufnahmen», Niederschriften bzw. Abschriften von Niederschriften aus der laufenden mündlichen Überlieferung. Der Beweis wäre gerade mit Smiths Hauptthese zur Oxforder Version (keine Epitome, sondern ein in sich geschlossenes Werk, das aber in einer kürzeren Form vorgetragen wurde, weil das Hörerpublikum mit der Geschichte vertraut war) zu führen: auch das Publikum kannte die eigentliche «story», war aber —und was blieb ihm schon anders übrig?— tolerant gegenüber Variationen beim jeweiligen Vortrag. Die Toleranzgrenzen sind erst dann erreicht, wenn bestimmte äußere Formen und markante Wiedererkennungselemente verändert werden oder fehlen.

Unter diesem Aspekt verstehe ich auch seinen Satz in O. Smith «Versions and Manuscripts of the Achilleid», *Akten zum Symposium Neograeca Medii Aevi*, Text und Ausgabe, Köln 1987, 315-324, 321: «We are thus justified in believing that all three versions are different realizations, if not of a common exemplar, at least of a common story with a fixed sequence of elements».

Auch zur Frage der Herausgabe der drei bekannten Versionen der Achilleis hat sich Smith in seinem soeben genannten Vortrag so geäußert: «... an adequate presentation of the Achilleid must take the shape of either a synoptic edition (as has been done by Trapp for the Digenis) or as a successive edition of all three versions» (315).

So gut die Entscheidung für die synoptische Ausgabe gewesen wäre, so umstritten ist der mit der vorliegenden Edition eingeschlagene zweite Weg der «sukzessiven Herausgabe». Methodisch müßte der Grundsatz gelten: Wenn schon getrennte Veröffentlichung von Versionen, dann auf alle Fälle entweder synoptisch nebeneinander (Trapp: Digenis), nebeneinander / untereinander (Bakker, van Gemert: Belisariada; Eideneier: Spanos, z. T. Krasopateras) oder wenigstens in einem Band (Kechajoglou: Ptocholeon; Eideneier: Krasopateras). Es ist einem heutigen Leser schwer darzulegen, wo die Unterschiede dieser vorgelegten Einzelveröffentlichung sind zu denen aus der «Ζώρας - Zeit» mit den Ausgaben «κατὰ τὴν παραλλαγὴν ...».

Dieser methodische Grundfehler ist umso bedauerlicher, weil mit der vorliegenden Oxford-Version der Achilleis eigentlich eine neue Epoche der «authentischen» Textausgaben für Dichtungen der byzantinischen Volksliteratur hätte beginnen bzw. hätte begonnen werden können, vergleichbar dem —wohl gescheiterten— Vorhaben, das A. Angelou mit J. Kechajoglous Wiederabdruck von Venezianer Volksdrucken (Λαϊκὰ Λογοτεχνικά Ἐντυπα) Athen 1982 im Sinn hatte.

So erfrischend ehrlich liest sich nämlich diese Ausgabe. Selten war man so nah an der tatsächlichen Textgestalt. Hat man sich erst einmal daran gewöhnt, πέμπω als πέπω zu lesen und entsprechend bei ἀναδρος, γαπρός, ἐπρός, ἔπροσθεν, θαπώνω, λαβάνω, μουκρίζω, ξαθός, πάφρικτος, συβολή, συτύχω, τέτα, φεκάριν, φλάπουλο, φρακόπλον zu verfahren, stellt sich neben die

Textform die individuelle Gestalt des Diaskevasten mit all seinen Eigenheiten. Meine —wenigen— Einwände richten sich mehr gegen die meines Erachtens inkonsequente Durchführung selbstgewählter Prinzipien. Ich folge der bei Smith vorgelegten Reihenfolge:

1. «... to represent the MS as faithfully as possible without making the text illegible». Der Kenntnisstand für Texte dieser Zeit, der hier vom Leser erwartet wird, geht weit über das gewöhnliche Maß hinaus. Nur für Spezialisten bleibt ein Text in einer so vorgelegten Form nicht «illegible».

2. «I have normalized all cases of iotacistic spelling variations, all cases of fluctuations in the MS between ο and ω and between ε and α». Warum steht dann κῦρις (53) bzw. κύρις (357) neben κύρης (756)? Warum wird zwischen ἔνε und ἔναι unterschieden und die Schreibweise εἶνε (im Glossar) bevorzugt?

3. «I have mostly silently corrected all cases where modern usage prefers double consonant». Warum dann σύριζον (460) bzw. σύριζην (3334), σύσελλον (574. 675)?

4. «I have used the Byzantine system of accentuation and breathings; not however, the iota subscriptum». Gibt es ein solches feststehendes «Byzantine system of accentuation and breathings»? Welches sollte das sein, und, wenn es ein solches gegeben hätte, was hätte es für einen Vorteil, es heute verwendet zu sehen? Macht es wirklich einen Sinn, αὔλιον, ἐλαῖα, τραγοῦδι, τῶρα, φουδοῦλα, φουδοῦλης zu schreiben?

5. «At the risk of the reader's bewilderment I have kept such MS readings as 346 πέπω, 188 τέτας». Zu weiteren Formen s.o. Eine gewisse Inkonsequenz war in diesem Zusammenhang wohl nicht ganz zu vermeiden: ἀδρεία steht neben ἀνδρεία, ἄνδρες neben ἄδρες, aber nur ἀναδρος; πέπω steht im Wortindex in dieser Form, daneben aber ἀναπέμπω, obwohl im Text nur ἀνέπεψεν vorkommt; die Aoristform von λαμβάνω findet man unter diesem Lemma, obwohl es auch ein Lemma λαβάνω gibt. Müssen für Wörter wie αὔλιον (für αὔριον) und ἐπελιτύλιξα (im Wortindex s.v. περιτυλιζω) wirklich keine Hilfen gegeben werden («bewilderment»)?

6. «I nowhere interfere with the MS text for purely metrical reasons». Die metrisch verderbten Halbverse sind selten, betonte 3. Silben sehe ich in 109. 133. 177. 210. 257. 454. 455. 523. 531. 682. 694. 723.

7. «I have tried not to change the MS unless it presented insuperable difficulties, and in such cases where the text seems to be clearly wrong, I have thought it best to rely on rather simple corrections». Weder «insuperable difficulties» noch «simple corrections» sind natürlich Begriffe, mit denen sich arbeiten läßt. Im ganzen ist der Text gut lesbar. Hin und wieder werden Sathas' Korrekturen zu schnell übernommen, z.B. ist Vers 3 ἐκ ξένου δὲ γονέου der Handschrift korrekt. Überzeugend ist die Bewahrung der Typenvielfalt im phonetischen Bereich: βασιλῆς neben βασιλεύς, φιδούλα neben φουδοῦλα, ἀκ neben ἐκ (621 ἀλλὰ 'x?), sowie im morphologischen Bereich: ρίπτω neben ρίχνω, ρίψη neben ρίξης, ἀγάπην als Nominativ. Dadurch kommen Formen wie

λέγειν u. v. a. in der 3. Singular, aber auch ἔρχομαι, παρευθίκαν sowie ἐπιμείνανσι, ἐστήνανσι, ἐθλίβεντον und σπαθίντζι (im Wortindex s.v. σπαθίτσι) auf der einen Seite, und λοιπό, ποίσου (in 272 Haplographie, genauso 384 τὸ νοῦν), τοίνυ, περιλαπάνου auf der anderen Seite zur Geltung.

Stellt sich τὴν θυγάτηρ (624) eher neben τὸν Ἀχιλλεῦ (280) und λέων (im Akkusativ), so erfordert τίνες ἀγοῦροι ἔχει (667) eine andere Erklärung.

In 174. 175. 622 würde ich χαρὰ σ' statt χαρᾶς schreiben, ἀφόντον in 707 hätte ich in ἀφόντου (516) verbessert.

Der Wortindex ist zuverlässig [ein Register der Namen (Πάντουρκλος!) ist nicht vorhanden] und außerordentlich nützlich. Auch hier ein paar wenige Anmerkungen: Wörter wie αὔλιον könnten, zumal sie so nicht bei Kriaras stehen, mit einem Hinweis bei αὔριον erschlossen werden. Verweise auf die «gewöhnliche» Wortform die ja z.T. auch im Text vorkommt, wäre auch angebracht bei ἐπομένω, ἐπρός, μισονύκτιον, ὄρωτοφαγοῦσα, τροπόμενος und φιδούλα. θεγατέραν, ἐγενεῖς finden wir ja auch nur s.v. θυγάτηρ bzw. εὐγενής, χειρός hätte ein von χέρι getrenntes Lemma verlangt, χάριταν verlangt eher ein Lemma χάριτα und ἐκείτετον eher ein κείτομαι als ein κείμαι, κονταρέα, λαπρός und λαμπρός, πάλε und πάλιν, τότε und τότες und τότες wären besser unter einem Lemma aufgehoben.

Eine wohltuend unbearbeitet herausgegebene Version der Achilleis bringt uns *diese* ursprüngliche Fassung sehr nahe. Erst der Kontext mit den beiden anderen Versionen wird uns in die Lage versetzen, auch diese jetzt gesondert herausgegebene Fassung besser zu beurteilen.

Universität zu Köln

HANS EIDENEIER

S a m u e l B a u d - B o n y, Chansons Aromounes de Thessalie, Κουτσοβλάχικα Τραγούδια της Θεσσαλίας (ελληνική μετάφραση Δέσποινας Μαζαράκη), έκδοση Φ.Ι.Λ.Ο.Σ. Τρικάλων, Θεσσαλονίκη 1990, σελ. ιστ', 65.

Η μεταθανάτια αυτή έκδοση της μελέτης του Samuel Baud-Bovy (1906-1986) για τα δημοτικά τραγούδια των Κουτσοβλάχων έγινε με πρωτοβουλία του Φιλολογικού Ιστορικού Λογοτεχνικού Συνδέσμου Τρικάλων (Φ.Ι.Λ.Ο.Σ.). Το πρωτότυπο γαλλικό κείμενο της εισαγωγής και των σχολίων συνοδεύεται από ελληνική μετάφραση της Δέσποινας Μαζαράκη (1914-1989). Τον σύντομο πρόλογο του Διοικητικού Συμβουλίου του Φ.Ι.Λ.Ο.Σ. ακολουθεί σημείωμα (σ. ιδ'-ιστ') του καθηγητή Bertrand Bouvier, μαθητή, συνεργάτη και διαδόχου του Baud-Bovy στην έδρα της νεοελληνικής γλώσσας και φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο της Γενεύης, με τον τίτλο: «Ο Samuel Baud-Bovy (1906-1986) και το ελληνικό δημοτικό τραγούδι». «Πρόκειται για την πρώτη, χρονολογικά, εμπειρισταμένη νεκρολογία που προσπαθεί να αποτιμήσει τη συμβολή του Baud-Bovy στην ελληνική μουσική λαογραφία» (βλ. σημείωση του εκδότη σ. ιδ').

Ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα σημείωμα του συγγρ. σε γαλλική γλώσσα που βρέθηκε μαζί με το χειρόγραφο της παρούσας μελέτης, όπου παρατηρούνται τα εξής: «Το κείμενο είναι εντάξει. Οι κασέτες είναι πολύτιμες. Οι μουσικές καταγραφές δεν είναι καλές, παραείναι λεπτομερειακές και δεν αποδίδουν με ακρίβεια τα διαστήματα· η ελάσσονα τρίτη είναι συχνά πιο μικρή, κάτι ανάμεσα σε δεύτερη και τρίτη». Η τελευταία παρατήρησή του αποτελεί αυτοκριτική, που μόνον ένας έμπειρος στις καταγραφές εθνομουσικολόγος θα σημείωνε με τέτοια ευθύτητα. Έτσι ο Baud-Bovy επισημαίνει τις μεγάλες δυσκολίες που συνδέονται με την απόδοση της δημοτικής μουσικής σημειογραφικά. Η ηχογράφηση των δεκατεσσάρων συνολικά τραγουδιών —δώδεκα κουτσοβλάχικων και δύο ελληνικών— έγινε στις 30 Ιουνίου και 1 Ιουλίου 1975 στο χωριό Γουδοβάσδα, που σήμερα ονομάζεται Καλομοίρα και βρίσκεται στις πλαγιές της δεξιάς όχθης του επάνω Πηνειού (Εισαγωγή σ. 13).

Την έκδοση συνοδεύει δίσκος που περιλαμβάνει τις πρωτότυπες ηχογραφήσεις των τραγουδιών. Τη μεταγραφή της μελωδίας με το πρωτότυπο κείμενο (κουτσοβλάχικο ή ελληνικό), που έκανε ο συγγρ., ακολουθούν: το πλήρες κείμενο του τραγουδιού, κριτικό υπόμνημα, η γαλλική του μετάφραση, η ελληνική του μετάφραση και ένα σύντομο σχόλιο (βλ. «Σημείωση του εκδότη» σ. 23).

Εξετάζοντας τη στιχουργική των Κουτσοβλάχικων τραγουδιών ο συγγρ. επισημαίνει τις δυσκολίες καθορισμού του ακριβούς αριθμού συλλαβών σ' ένα έμμετρο κείμενο, «όταν μάλιστα η συνίζηση και η χασμωδία τον παραλλάζουν». Επίσης παρατηρεί ότι στο κουτσοβλάχικο δημοτικό τραγούδι, όπως και στο ρουμάνικο, επικρατεί ο τροχαϊκός οκτασύλλαβος. Αυτό ισχύει και για τα τραγούδια αρ. 3, 4, 5, 9, 10 και το γύρισμα του τραγουδιού αρ. 8 αυτής της έκδοσης. Συνεχίζοντας (σ. 14-15) επισημαίνει ότι σχεδόν σ' όλα αυτά τα κουτσοβλάχικα τραγούδια ο τραγουδιστής του προσθέτει την αναφώνηση *μωρέ ή ωρέ*, «που λογαριάζεται σαν μια άτονη συλλαβή», πράγμα ιδιαίτερα σύνηθες στα ρουμανικά τραγούδια σύμφωνα με τον Const. Brailoiu («Le vers populaire roumain chanté», *Revue des études roumaines*, τ. 2, 1954, Παρίσι 1956, σ. 37) στον οποίο ο συγγρ. παραπέμπει (σ. 14, υποσημειώσεις 3 και 4). Μάλιστα παρατηρεί τα εξής: «Σε πολλά από τα τραγούδια (τα κουτσοβλάχικα) η πρόσθετη αυτή ανάκρουση εμφανίζεται όχι μόνο πριν από την πρώτη, αλλά και πριν από την πέμπτη συλλαβή του στίχου... Είναι τόσο δυνατή αυτή η τάση για την προετοιμασία της πέμπτης συλλαβής του στίχου με άρση, που, όταν λείπει η αναφώνηση, ο τραγουδιστής συχνά αναδιπλώνει το φωνήεν της τέταρτης συλλαβής μετά από μια τομή:

moré *Ă*ngira că hă na dutiamu »

1 23 4 4 5 6 7 8

Επειδή το ίδιο αυτό φαινόμενο της ανάκρουσης ή της αναφώνησης *μωρέ ή ωρέ*, καθώς και της αναδιπλώσης του φωνήεντος της τέταρτης ή πέμπτης συλλαβής το συναντάμε σε πολλά κλέφτικα μας τραγούδια, θα περίμενε κανείς μια σύγκριση μ' αυτά ή κάποια σχετική αναφορά. Βέβαια στα κλέφτικα, που συνήθως ο στίχος

τους είναι δεκαπεντασύλλαβος, η ανάκρουση αυτή εμφανίζεται επίσης πριν από την πρώτη συλλαβή και σε πολλές περιπτώσεις —χωρίς αυτό ν' αποτελεί κανόνα— πριν από την ένατη συλλαβή:

Ωρέ θέλ'τε δέντρα μ'γι' ανοίξετε ωρέ θέλτε για ξεραθείτε!

Υπάρχει μια αναλογία με τα οκτασύλλαβα κουτσοβλάχικα τραγούδια, γιατί και στις δύο περιπτώσεις η δεύτερη ανάκρουση, δηλαδή η αναφώνηση *ωρέ*, εμφανίζεται στο μέσον του στίχου. Βέβαια πολύ συχνά στα κλέφτικα, τόσο την αναφώνηση *ωρέ* όσο και την αναδίπλωση φωνήεντος, μπορεί να χρησιμοποιήσει ο τραγουδιστής σε διαφορετικά σημεία του δεκαπεντασύλλαβου:

Ωρέ, Λάμπει ν-οή- ωρέ ν-οή-λιος στα βουνά -χα

1 2 3 4 3 4 5 6 7 8

λάμπει και στα λαγκάδια²

9 10 11 12 13 14 15

Κι εδώ η αναδίπλωση του φωνήεντος *a* (*χα*) εμφανίζεται στο μέσον του στίχου, δηλαδή πριν από την ένατη συλλαβή. Στο ακόλουθο κλέφτικο «Ποιος είν' άξιος κι' αγλήγορος»³ στον πρώτο 15σύλλαβο κάθε στροφής υπάρχει η αναφώνηση *ωρέ* πάντοτε μόνον πριν από την ένατη συλλαβή, δηλαδή στο μέσον του στίχου. Ωστόσο στο πρώτο 8σύλλαβο ημιστίχιο κάθε επόμενης στροφής που τραγουδιέται με κάθε προηγούμενη στροφή προεξαγγελτικά —επειδή πρόκειται για τριημιστίχιες στροφές— εμφανίζονται τόσο αναδιπλώσεις φωνηέντων και αναφωνήσεις όσο και επαναλήψεις μισών λέξεων:

(3) (4) (5)(6) (7)(8)
1 2 2 3 4 5 4 5
Να πα - να - νε /έϊ/ χαιρεί(ι) - χαιρεί(ι)

Ωρέ να πάνε χαιρεί /ρετι/ τίσματα

(9)

1 2 3 4 5 6 7 8

Πάντως με την επέκταση του οκτασύλλαβου ημιστιχίου σε δεκαεξασύλλαβο στίχο η αναφώνηση *ωρέ* βρίσκεται ουσιαστικά και πάλι πριν από την ένατη συλλαβή.

Από άποψη μουσικού ρυθμού τα περισσότερα τραγούδια της έκδοσης είναι χορευτικά, όμως είναι δυνατό να τραγουδηθούν και ως καθιστικά (σ. 17). Τα πρώτα τρία τραγούδια (αρ. 1, 2 και 3) είναι τραγούδια του γάμου. Για το πρώτο απ' αυτά (αρ. 1) ο συγγρ. παρατηρεί ότι «έχει τη χαρακτηριστική ελευθερία του κλέφτικου τραγουδιού» και επισημαίνει την τριημιστιχη στροφή του, που επίσης

1. Ν. Πολίτης, *Εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού λαού*, Αθήνα, σ. 47.

2. *Ελληνικά Δημοτικά Τραγούδια*, τόμ. 3, σ. 71.

3. Μεταγραφή Δ. Θέμελη από ηχογράφηση Γ. Μελίκη στην περιοχή Πιερίας.

είναι χαρακτηριστική στο κλέφτικο τραγούδι (σ. 21). Σχετικά με το ηχητικό υλικό των τραγουδιών ο συγγρ. παρατηρεί ότι πρόκειται για καθαρά ανημίτονα τραγούδια, πράγμα που ο ίδιος έχει επισημάνει και για άλλα ελληνικά τραγούδια της Θεσσαλίας (βλ. S. Baud-Bovy, «Echelles anhémitoniques et échelles diatoniques dans la chanson populaire grecque», *Schweizer Beiträge zur Musikwissenschaft* 3, 1978, 183-201).

Στο τέλος της Εισαγωγής (σ. 21-22) ο συγγρ. διατυπώνει μερικές σκέψεις σχετικά με την ελληνικότητα αυτών των τραγουδιών σημειώνοντας τα εξής: «Ενώ λοιπόν η ελληνική επιρροή είναι τόσο φανερή στα κουτσοβλάχικα τραγούδια, δεν αποκλείεται και το αντίστροφο». Πάντως καταλήγοντας παρατηρεί ότι από μουσική άποψη τα τραγούδια αυτά των Κουτσοβλάχων, «παρ' όλο το ιδιαίτερο χρώμα που της προσδίνει η φωνολογικά τόσο διαφορετική από τα ελληνικά γλώσσα, δεν διαφέρει καθόλου ωστόσο από τη μουσική γλώσσα των ελληνόφωνων της περιοχής της Πίνδου».

Κλείνοντας θέλω να επισημάνω ότι η μελέτη αυτή του Baud-Bovy για τα Κουτσοβλάχικα τραγούδια είναι ιδιαίτερα περιεκτική· είναι ένα συμπυκνωμένο απάνθισμα των εμπειριών του και αποτελεί πολύτιμη συμβολή όχι μόνο στη μελέτη του δημοτικού τραγουδιού του ελληνικού χώρου αλλά και του ευρύτερου βαλκανικού.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Δ. ΘΕΜΕΛΗΣ